

**Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**

ГРЕБЕНЬОВА ВАЛЕНТИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

**ДИТЯЧА СУБКУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЧЧИНИ)**

Вінниця 2021

УДК 392.16(477.44)«19/20»

DOI: [https://doi.org/10.31652/392.16\(477.44\)«19/20»-1-154](https://doi.org/10.31652/392.16(477.44)«19/20»-1-154)

Рецензенти:

Легун Ю.В., док. іст. наук, проф., директор Державного архіву
Вінницької області.

Жмуд Н.В., канд. іст. наук, доц., Вінницький державний
педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла
Коцюбинського від **31 серпня 2021 протокол №1**

Гребеньова В.О.

Дитяча субкультура українців другої половини XIX – початку XXI ст. (на
матеріалах Вінниччини) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Вінниця :
ВДПУ, 2021. 154 с.

Навчальний посібник призначений для вивчення дитячої субкультури
як складової етнічної культури українців у другій половині XX – на початку
XXI ст., що розкрита на матеріалах Вінниччини. У посібнику простежуються
етапи і шляхи дитячої соціалізації задяки повсякденним практикам та
календарній обрядовості громади і родини. Проаналізований стан
історіографії та джерельної бази проблеми. На підставі дитячого фольклору
показано формування етнічних норм і стереотипів, ціннісної системи;
охарактеризовано основні види дитячих занять як складової повсякденності,
а також побутування дитячих забав та іграшок як засобу збереження етнічної
культури; основні етапи культурної адаптації дитини; світоглядні уявлення
дітей.

Видання призначене для викладачів, магістрів та студентів вищих
закладів освіти.

© В.О. Гребеньова, 2021

© ВДПУ, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	9
1.1. Стан наукового вивчення проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	32
<i>Питання для самокροлю</i>	
РОЗДІЛ 2. Формування етнокультурних стереотипів через повсякдення.....	40
2.1. Повсякденне життя дітей.....	40
2.2. Побутовання дитячих ігор та використання іграшок.....	54
<i>Питання для самокροлю</i>	83
РОЗДІЛ 3. Вплив духовної культури на розвиток дитини.....	
3.1. Місце та роль дитячого фольклору у дозвіллі дітей.....	83
3.2. Формування світоглядних уявлень засобами культури.....	105
<i>Питання для самокροлю</i>	115
РОЗДІЛ 4. Обрядовість як важливий спосіб інкультурації.....	
4.1. Основні етапи культурної адаптації дитини.....	115
4.2. Соціалізація молоді через засоби святково-обрядової культури.....	123
4.3. Функції дітей у обрядах сімейного циклу.....	145
<i>Питання для самокροлю</i>	154
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови

ЭО – Этнографическое обозрение

ІМФЕ – Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України

КС – Київська старовина

Матеріали – Матеріали до українсько-руської етнології

НЗ – Народознавчі Зошити

НТЕ – Народна творчість та етнографія

ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости

РФ ВДПУ – Рукописний фонд Навчально-наукової лабораторії з історії та етнології Східного Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

СУМ – Словник української мови

СЭ – Советская этнография

Труды – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П. Чубинским

ВСТУП

Зміни, які відбуваються в українському суспільстві, у свідомості громадян за умов подальшої національно-культурної розбудови України, стимулюють інтерес до осмислення традицій нашого народу, використання їх у сучасній суспільній практиці. Вивчення культурно-історичної спадщини українського народу – один із пріоритетних напрямів сучасної етнологічної науки.

Одним із актуальних питань світової та вітчизняної етнології є вивчення субкультур як одного із засобів опису явищ культурної диференціації сучасного суспільства. Дослідники, звертаючись до цієї теми, наголошують, що субкультура – комунікативна система, котра самовідтворюється у часі й має обмежений набір основних ознак. Серед них: знакові (спільність ідеології, ментальності, символіки, культурного коду, картини світу), поведінкові (звичаї, ритуали, норми, моделі і стереотипи поведінки), соціальні (соціальна група тощо)¹. Субкультури охоплюють майже всі аспекти неоднорідності культурного простору, через це й є найбільш популярними.

Вивчення субкультур як структур та взаємозв'язків між ними завжди залишаються актуальними питаннями, оскільки, по-перше, їхня структура та спосіб існування віддзеркалюють зміни в суспільстві, по-друге, є найефективнішим природнім шляхом інкультурації. Універсальною субкультурою, через яку проходять всі люди, є дитяча. Саме в цей період відбувається процес соціалізації особистості, її адаптація до конкретного соціокультурного середовища, вивчення культури та творення власної.

Включення дитини у світ дорослої культури має діалектичний характер. З одного боку, дитина є об'єктом загальнокультурного впливу, своєрідним акумулятором культурних надбань, а з іншого – діти виступають суб'єктом загальнокультурного процесу, створюючи власний світ культури,

¹ Щепанская Т. Б. Традиции городских субкультур // Современный городской фольклор. М. : РГГУ, 2003. С. 27-31.

яка є складовою етнокультури. Звідси впливає актуальність вивчення дитячої субкультури як механізму входження та засобу творення останньої.

Актуальність досліджуваної проблеми також зумовлена зростаючим інтересом суспільства до відродження й розвитку окремих складових дитячої субкультури. В українській історіографії питання дитячої субкультури як цілісного окремішнього явища та вивчення її структури в площині етнології, трансформації в попередні часи та збереження в сучасний період у регіональному вивченні не були темою окремого наукового дослідження.

Об'єктом дослідження виступає дитяча субкультура як складова етнічної культури українців половини XX – початку XXI ст. на матеріалах Вінниччини.

Предметом дослідження наукового пошуку є трансформація культури дитинства в умовах урбанізації та глобалізації.

Мета дослідження – з'ясувати, як через структуру основних складових дитячої субкультури, повсякденність та обрядовість дитина прилучається до етнокультури.

Реалізація вказаної мети передбачає розв'язання конкретних **завдань**:

- проаналізувати стан історіографії та джерельної бази проблеми;
- з'ясувати формування етнічних стереотипів та ціннісної системи через побутування дитячого фольклору як складової дитячої субкультури;
- дослідити основні види дитячих занять як складової повсякденності;
- розглянути побутування дитячих ігор та іграшки як засобу збереження етнічної культури;
- висвітлити основні етапи культурної адаптації дитини;
- охарактеризувати світоглядні уявлення дітей;
- простежити вплив святково-обрядової культури на духовне зростання молоді.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XX – початку XXI століття, адже на цей час припадає найбільше змін в

етнічній культурі, відбувається засвоєння елементів масової культури. Крім того, дослідження на регіональному рівні цього періоду досі не здійснювалося.

Географічні межі праці охоплюють територію сучасної Вінницької області, де до недавнього часу переважало сільське населення та краще збережено основи традиційної культури. Тому вивчення цього регіону є показовим на тлі загальноукраїнського контексту.

Методологічну основу становлять принципи історизму й системності, які спонукають до вивчення й узагальнення інформації. В роботі використано сукупність загальнонаукових та спеціально-історичних методів наукового дослідження: аналізу й синтезу, структурний, проблемно-хронологічний (розподіл у хронологічній послідовності групи проблем, що обумовлюють структуру дослідження), типологічний, а також метод безпосереднього спостереження, соціологічні дослідження шляхом анкетування та інтерв'ю.

Наукову новизну роботи визначають предмет, мета і завдання дослідження. На основі залучення різноманітних джерел (наукової літератури, архівних матеріалів, польових матеріалів автора) здійснено цілісне дослідження дитячої субкультури українців другої половини XX – початку XXI ст. Закладено основи методики вивчення досліджуваної теми на регіональному рівні. Розглянуто динаміку змін у дитячій субкультурі, виявлено певні закономірності розвитку дитячих ігор, проаналізовано позитивні й негативні моменти виховання дітей у родинному й колективному середовищах. Простежено інновації і трансформації ролі дітей у системі сімейно-календарної обрядовості як закономірного процесу розвитку культури в умовах сучасного інформаційного суспільства..

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає у тому, що фактичний матеріал, теоретичні узагальнення, висновки дають можливість скласти більш повне уявлення про етнокультурну ситуацію в середовищі українців, які проживають у Вінницькій області.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1.Стан наукового вивчення проблеми

Проведений аналіз наукових розробок, у яких висвітлюється процес, пов'язаний з проблематикою етнографічного вивчення дитинства в українській науці, дозволяє нам умовно виділити два історіографічних етапи. Перший – радянський, 50 – 80-ті рр. XX ст. – період панування єдиної марксистсько-ленінської методології та посилення трансформації народної культури. Другий – пострадянський, 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст. – здобуття незалежності України та відродження національних цінностей, що дали поштовх розвитку демократичного напрямку в українській етнологічній науці. Кожен з цих етапів відрізняється загальною спрямованістю і тональністю вивчення проблеми етнології дитинства.

Історіографічний доробок починається з аналізу історії розвитку методології вивчення дитячої субкультури.

Дитина як об'єкт дослідження до поля зору науковців в українській етнографії потрапила наприкінці XIX ст. в контексті вивчення різнобічних аспектів традиційного життя українського народу. В цей період з'явилася низка публікацій етнографів-краєзнавців, що становлять сьогодні джерельну базу профільних досліджень. Описувалися родильні звичаї та обряди, уявлення та вірування, що стосувалися цього ритуального комплексу. Фіксувалися матеріали фольклорної традиції дітей, народної дитячої медицини, ігрової культури тощо. Відроджуючи і розвиваючи українську національну культуру, громаді, зокрема К. Шейковський, А. Свидницький, Ю. Каховський, В. Ястребов, Хр. Ящуржинский,

В. Милорадович² тощо, першими звернулися до вивчення етнографії українського дитинства, а саме, особливостей дитячого світу, народної іграшки, гри, побуту, способу життя дітей.

Важливий внесок у вивчення етнографії дитинства українців на початку ХХ ст. було зроблено Марком Грушевським. Його наукові розвідки базуються на південній Київщині і систематизовані та впорядковані З. Кузелею. Їх було видано у двох томах “Матеріалів до українсько-руської етнології” в 1906 та 1907 рр³. У цій роботі наведено матеріали, що передують появі дитини на світ, характеризують її розвиток від народження до парубочого віку. З. Кузеля зазначав, що особливий інтерес становлять розділи праці М. Грушевського про побут пастухів і про дитячі забави та вигадки⁴. Це була перша праця, яка визначила науковий напрямок в етнографічних дослідженнях дитячого життя та не втратила своєї актуальності й на сьогодні. У 2006 р. матеріали було перевидано, упорядником яких стала Ярослава Левчук⁵.

Етнографічні дослідження М. Грушевського цікаві ще й тим, що це була спроба проведення дослідів на одному місці впродовж певного періоду в порівнянні з іншими населеними пунктами. Автор, за спеціальною анкетною зібрав записи, які фіксували живу розмовну мову та відповідні народні означення, назви та оцінки певних явищ традиційної культури. Висвітлив широке коло питань: формування морально-етичних норм ще у період

² Побірченко Н.С. Дитяча гра та іграшка в етнографічній спадщині громадянців (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Педагогіка і психологія. 2000. № 4. С. 106.

³ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / збір. М. Грушевський ; оброб. З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології (далі: Матеріали). – Л. : Б. в., 1906. Т. VIII. 220 с.; Л. : Б. в., 1907. Т. IX. 144 с.

⁴ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / збір. М. Грушевський; оброб. З. Кузеля // Матеріали. Л. : Б. в., 1906. Т. VIII. С. 2-3.

⁵ Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. К. : Либідь, 2006. 256 с.

вагітності жінки, догляд за немовлям та дітьми аж до парубоцтва і дівування, вірування й забобони, гігієну й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, дитячі іграшки, зокрема процес їх виготовлення, дитячі ігри, становище в родині і в громаді, які ще в ракурсі складових саме дитячої субкультури не були зафіксовані в етнографічній науці.

Шляхом аналізу психологічних особливостей немовлят, підлітків та їхніх родичів, взаємин між ними, вчений показав роль і значення дитини в житті родини і громади. Вперше діти й дитинство розглядаються не як об'єкт і продукт діяльності дорослих, а як активні члени соціуму, які мають власну "дитячу субкультуру" (дитячу гру, дитячий фольклор, комунікативну поведінку та етику тощо), що сприяє інкультурації та соціалізації.

Саме наприкінці XIX – на початку XX ст. закладаються основи вивчення проблеми світу дитинства в українській етнології. Адже вивчали дітей і дитинство найперше як об'єкт і продукт діяльності дорослих, не беручи до уваги соціокультурний феномен самостійності дитячого життєвого простору. Незважаючи на описовість, фрагментарність та недостатній теоретичний аналіз даних розвідок, у роботах етнографів вперше було вказано на необхідність вивчення дитячого побуту в традиційному суспільстві.

У 20-ті роки XX ст. вивчення даної проблематики отримало подальший розвиток. У цей період з'являються перші теоретичні праці, присвячені вивченню способу життя українського народу, опису методів і засобів виховання та навчання дітей, характеру їхніх взаємовідносин із дорослими й між собою, типи вікової стратифікації, обряди переходу з одного вікового періоду в інший. Проте і ці дослідження мають досить фрагментарний характер, оскільки в цілому стосуються побуту дорослих. Причинами цього є не лише складність і специфічність дослідження дитини, дитячого гурту, існування вікового бар'єру між дослідником і дитиною, а й те, що конкретно

науковці не ставили перед собою завдання спеціально вивчити дитяче життя нарівні з дослідженням побуту дорослих⁶.

Поступове усвідомлення особливостей дитячого життя, сприйняття світу, відмінності пізнавальних та художніх запитів дітей спонукало етнографів виділити в етнографії все, що стосується дитинства, до окремої галузі. В науковому обсязі щодо даної теми з'явився термін “етнографія дитинства”⁷. На даному етапі для позначення досліджуваної проблеми науковці використали такий термін як дитячий побут. У вітчизняній науці 20-х років утвердився погляд російського вченого Г. Виноградова на трактуванні “дитяча етнографія”. У своїх працях він доводив, що дитинство – його світ і побут – мають свої особливості, й дитяча етнографія має цілком самобутні риси, властиві лише для дитячого віку. Праця вченого “Дитячий народний календар” є цінною для становлення систематичного вивчення дитячого побуту, так як дає змогу розглядати його не відірваним елементом від реальних умов, а як цілісну структуру, яка, зокрема має свій життєвий уклад, своє коло знань, власну своєрідну мову, навіть своє мистецтво⁸.

Глибоку зацікавленість вітчизняних науковців профільними дослідженнями засвідчує факт звернення до цієї теми таких знаних авторів як Михайло Грушевський, Василь Кравченко.

Слід відзначити цінність програми Михайла Грушевського “Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками”, яка складається з аналітичної частини, де автор тезово викладає свої погляди на систему обрядів, “котрими правився порядок приймання і переходу кожного нового члена роду, почавши від самого народження до відповідних розділів

⁶ Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. К. : Держтрест “Київ-Друк”, 1929. С. 15.

⁷ Побірченко Н. С. Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга пол. XIX – поч. XX ст.). К. : Науковий світ, 2000. С. 8.

⁸ Виноградов Г. С. Детский народный календарь. Иркутск, 1926. С. 6.

родо-племінного колективу”⁹ та анкети-запитальника. М. Грушевський поставив проблему статево-вікової диференціації суспільства та виділив обряди, що пов’язані з нею в окрему систему. Відправною точкою цієї системи обрядів він вважав ритуал визнання новонародженої дитини “своєю” чи “чужою” для роду та ритуал її приєднання. До таких архаїчних ритуалів вчений зараховував обряд пострижин. Запропоноване автором поняття “етапності” соціалізації дитини (пологи, родини, хрестини, пострижини), на нашу думку, є корисним для відстеження механізмів та природи формування дитячої субкультури в момент народження та розвитку її носія.

Ще одним кроком у поглибленні досліджень у зазначеному напрямку є розроблена В. Кравченком “Програма по збиранню матеріалів про обряди: народження, перші кроки виховання дітей та інші обряди, сполучені з народженням”, яка є результатом узагальненого бачення дослідником подальших шляхів розвитку у сфері вивчення етнографії дитинства українців¹⁰.

Перше комплексне вивчення дитинства у вітчизняній науці здійснила український етнограф Н. Заглада. Польовий матеріал з царини дитячого побуту, зібраний методом стаціонарного дослідження в с. Старосілля (Жукинської волості Остерського повіту колишньої Чернігівської губернії), ліг в основу спеціальної монографії, надрукованої 1929 року¹¹. Авторка виявила і проаналізувала широке коло різноманітних явищ з дитячого життя 20-х років ХХ ст. Н. Заглада вважала побут дитини настільки багатим, що структурно виділила його в спеціальну галузь етнології. Новим у дослідженні є те, що вона проаналізувала вікові категорії дітей та їхню роль

⁹ Грушевський М. Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1926. Вип. 1. С. 83.

¹⁰ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі ІМФЕ), ф. 15-2, од. зб. 124. 88 Арк..

¹¹ Заглада Н. Вказ. праця.

у громадському і господарському житті, і це дало їй змогу говорити про побут селянської дитини як про окрему складову народної культури. Н. Заглада вважала, що для науки важливо пізнати дитячу культуру, тому що ми не тільки наслідуємо сьогочасну культуру дорослих, але й з покоління в покоління передаємо традиційні надбання дітям ¹². Саме тому вона вивчала одяг, який виготовляють діти з листя, кори та трави, віночки та інші оздобы; “курени”, в яких ховаються діти, щоб захиститися від негоди та вітру; “дитяче” харчування, яке діти відшуковують у природі; “дитяче” рибальство, бджільництво, дитячу “зброю”, предмети та засоби дитячого пастухування; участь дітей у домашніх роботах, дитячі забави, ігри та іграшки, уявлення дітей про дитячий світогляд, природні явища, надприродних істот, деякі функції дітей та підлітків в обрядовому житті родини, громади ¹³ тощо.

Н. Заглада спростовує думку Г. Виноградова про обмеження дослідів дитячого побуту вузькими рамками “дитячого календаря”. На її думку, ті рамки, що їх дає “дитячий календар”, як і так званий “народний календар” взагалі, включає поза іншими, чимало побутових явищ, що аж ніяк не підходять під визначення зазначеного терміну.

Спираючись на етнографічні дослідження українських, російських та західноєвропейських вчених, Н. Заглада дійшла висновку, що вивчення дитячого побуту потрібне для з’ясування місця і ролі наймолодшого покоління в загальній структурі життя родини й громади¹⁴.

Корисно, що етнографічну розвідку дитячого побуту дослідниці супроводжували малюнки та світлини художника-етнографа Ю. Павловича, в яких фіксувалися фрагменти проведення дітьми народних ігор, виготовлення традиційних іграшок, різноманітні господарські заняття

¹² Там само. С. 28.

¹³ Там само. С. 31.

¹⁴ Щербак І. Енциклопедія дитинства : Про вченого-народознавця Ніну Загладу та її монографію “Побут селянської дитини” // Неопалима купина. 1995. № 5-6. С. 113.

(рибальство, збиральництво) тощо. Згодом він виготовив альбоми про українські народні свята та звичаї, молодіжні й дитячі ігри¹⁵.

У цей період закладалися основи методики вивчення дитячого життя. Теоретичні розробки, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., проблематика етнографічних досліджень почала цікавити наукові дисципліни загальногуманітарного й соціального спрямування. Феномен дитинства та дитячої субкультури досліджувався в етнологічній, культурологічній, філософській, психологічній, педагогічній, соціологічній літературі, переважно в міждисциплінарній площині. Але саме етнологія, яка підходить до вивчення етносу цілісно, надає для цих наук широке й багате коло джерел, методи й критерії співставлення даних, що відносяться до різних культур¹⁶. Процеси зростання і соціалізації стають предметом самостійних монографічних досліджень етнологів.

У 1930-ті рр., розвиток української національної культури відбувався в досить складних історичних умовах, часто екстремальних (війна, економічні кризи, розруха, голод, репресії, політичні та ідеологічні утиски)¹⁷, внаслідок чого дослідження в царині етнології практично не проводилися.

З кінця 1950-х рр. спостерігається відновлення інтересу до вивчення етнології дитинства, яка здебільшого розвивається у контексті фольклорних та етнопедагогічних студій. Значний інтерес для даного дослідження становлять праці видатного українського педагога В. Сухомлинського¹⁸. Він вважав, що дитинство — це не тільки підготовка до майбутнього життя, а справжній, самобутній, неповторний його прояв. І від того, “яке було

¹⁵ Записки етнографічного товариства. Укр. Акад. Наук. К. : Б. в., 1925. Кн. 1. С. 13-17.

¹⁶ Кон І. С. Проблема детства в современной американской этнопсихологии // Советская этнография (далі СЭ). 1977. № 5. С. 148.

¹⁷ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу : на матеріалах святково-обрядової культури українців : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Унісерв, 2000. С. 7.

¹⁸ Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Т. 3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. К. : Рад. шк., 1977. 670 с.

дитинство, хто вів дитину за руку в ті роки, що закарбувалося у її пам'яті з навколишнього світу, – від цього значною мірою залежить, якою людиною в майбутньому стане сьогоднішній малюк”¹⁹. У працях “Серце віддаю дітям”, “Народження громадянина”, “Духовний світ школяра”, “Вірте у людину”, “Шлях до серця дитини”, він робить глибокий аналіз кожного вікового періоду дитини, її психо-фізіологічних особливостей, дає поради щодо навчання та виховання дітей кожного з виокремлених ним періодів. В. Сухомлинський наголошував, що “надзвичайно важливу роль у формуванні людської особистості відіграють роки дитинства, дошкільний і молодший шкільний вік”²⁰. Звідси слідує, що для дитини, особливо дошкільника, найголовнішим є фактор мікрорівня, її конкретні умови життя, її розвиток у соціально орієнтованих структурах. До факторів цієї групи належать інститути соціалізації, з якими особистість безпосередньо взаємодіє: родина, школа та дитяче співтовариство.

Серед етнологічних студій вагомою працею стало дослідження Є. Сявавко²¹ принципів народного виховання в Україні в різні історичні епохи на основі фольклорних, етнографічних, архівно-літературних матеріалів. Автор зробила акцент на провідних напрямках родинного виховання (моральне, трудове, естетичне, розумове, фізичне тощо), що є важливим фактологічним матеріалом. Саме через ці напрями автор наголошує на роль дитячого фольклору, дитячої гри, іграшки для дитини. Цінність її роботи полягає у тому, що ми можемо простежити еволюцію формування ряду складових дитячої культури та з'ясувати місце та роль дитини в громадському житті на певних історичних етапах.

¹⁹ Там само. С. 15.

²⁰ Там само. С.13.

²¹ Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку К. : Наук. думка, 1974. 151 с.

Г. Довженок підготувала ґрунтовне дослідження віршованих жанрів українського дитячого фольклору²². Автор надавала перевагу як творам, що дорослі адресують дітям раннього віку, і тим, що виконують самі діти для власної розваги. Саме вони є одними з складників дитячої субкультури.

Широке коло питань у дослідженні світу дитинства розглядає педагог М. Стельмахович²³. Автор запропонувала своє бачення дитячого світу, яке отримало в її інтерпретації назву “народне дитинознавство”. На основі різноманітного етнографічного, фольклорного матеріалу вона торкається цієї проблеми не лише з позиції виховання дитини на народних традиціях, а й з ракурсу окремої субкультури, яка попри вплив дорослої культури творить себе сама і живе своїм життям.

Дослідники цього періоду в рамках етнопедагогічного підходу не охоплювали цілісно проблему дитячого побуту, соціалізації та інкультурації підростаючого покоління у традиційній культурі. Вони основну увагу приділяли вихованню дітей. У своїх творах педагоги фольклорно-етнографічний матеріал використовували винятково як ілюстрацію до своїх профільних наукових студій.

Помітний внесок у дослідження етнології дитинства зробила Н. Гаврилюк²⁴. Вона вперше в українській етнологічній науці застосувала методику картографування до вивчення такого розділу явищ духовної культури як родильні звичаї та обряди кінця XIX – початку XX ст. та їх трансформацію наприкінці 50 – 70-х рр. XX ст. Цінність роботи полягає у тому, що дослідниця простежила і зафіксувала регіональні особливості родильної обрядовості на основі власних польових, архівних та опублікованих джерельних матеріалів з життя дитини першого року життя.

²² Довженок Г. В. Український дитячий фольклор (віршовані жанри). К. : Наук. думка, 1981. 172 с.

²³ Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. К. : Т-во “Знання України”, 1991. 48 с.

²⁴ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). К. : Наук. думка, 1981. 281 с.

Зокрема в її праці висвітлені питання народження, відвідин породіллі, надання імені дитині, обряд очищення породіллі та баби-повитухи (“зливки”), святкування родин, вибір кумів, звичаї та обряди, пов’язані із хрещенням дитини, обряд пострижин тощо. Крім того, Н. Гаврилук подає народні терміни лексичних та фразеологічних зворотів, народної мотивації для висвітлення зазначених аспектів, власну інтерпретацію окремих міфологічних уявлень, що пов’язані із дитиною, та є безпосередньо складниками дитячої субкультури. І хоча дитина в цих обрядах виступає пасивним членом, на яку спрямована дія, у контексті нашого дослідження ми відносимо їх до початкового етапу первинної соціалізації.

В умовах незалежної української держави відзначається зростаюча соціально-культурна диференціація сучасного суспільства, його субкультуризація. Водночас, в Україні субкультури тільки-но починають привертати увагу вчених. Український етнолог І. Щербак популяризувала в науковому середовищі ще одне профільне поняття “дитяча субкультура”. Вона вважає, що з кінця 90-х рр. XX ст. дане поняття дістало визначення і закріплення в наукових колах і означає особливу культуру дітей як “своєрідного субетносу в рамках різних етносів світу”²⁵. Збільшується увага етнологів до даної проблеми.

У праці В. Борисенко “Традиції і життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців)”²⁶, розглядаються обрядові функції дітей, а саме подаються описи традиційних свят, обрядів, звичаїв українців протягом календарного року, в яких беруть участь діти, а також таких важливих обрядів життєвого циклу: народження дитини, обряди перших років життя. Вагоме значення роботи полягає у тому, що авторка простежила і зафіксувала регіональні особливості родильної обрядовості, яка є первинною соціалізацією дитини, а це дає змогу простежити систему

²⁵ Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). 2003. № 3. С. 71.

²⁶ Борисенко В. Вказ. праця. С. 7.

етнічних традицій народного виховання. Дослідниця в своїй праці показала значущість дитини в святково-обрядовій культурі українців, зокрема у весняній та зимовій.

У вивченні дитячої культури варто відзначити праці М. Маєрчик²⁷, де авторка вперше розглянула українські обряди родинного циклу як обряди переходу, дослідила їх структуру й механізми дії, а також запропонувала структурно-семантичне дослідження статусу переходової (ламінальної) особи та проаналізувала способи моделювання цього образу. Вона звернула увагу на те, що у родинному обряді розгортаються два різні переходи: батьків і дитини. У стосунках до дитини помітна присутність чоловічого статусу: новонароджене немовля загортали у батьківську сорочку і у ній несли на хрестини. Біологічно дитина народжувалася з лона матері, однак на рівні культури, як християнин вона поставала у сорочці батька – знаковому субституті тіла батька. Народження біологічного тіла пов'язувалося з матір'ю, а соціального – з батьком²⁸.

О. Кісь відзначила, що процес соціалізації дівчаток в українському традиційному суспільстві у XIX — на початку XX ст. передбачав декілька, відмінних за формою та змістом етапів, кожен з яких мав окрему мету²⁹. Гендерна соціалізація починалася від самого моменту народження, коли шляхом ритуально-магічних дій кодували та програмували майбутню

²⁷ Маєрчик М. С. Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу / М. С. Маєрчик // Народознавчі Зошити (далі НЗ) (Студії з інтегральної культурології – RITUAL). 1999. № 2. С. 18-32; Маєрчик М. С. Одяговий метамовний код в обрядах родинного циклу (семіотичний аналіз традиції оголення лімінальних осіб) // НЗ. 2000. № 6. С. 1027-1037; Маєрчик М. С. Шляхи трансформації символу світового дерева (спроба структурно-семіотичного підходу до явища трансформації символу космогонічного дерева) // НЗ. 1995. № 1. С. 25-31.

²⁸ Маєрчик М. С. Ритуали родинного ...

²⁹ Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї XIX – початку XX ст. // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. К., 1999. С. 49-55; Кісь О. Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах // НЗ. 1997. № 4. С. 253-263.

успішність дівчинки у головних сферах жіночої самореалізації. На першому етапі відбувалось формування соціальних параметрів майбутніх якостей дівчинки в ключових для жіночого гендеру ролях матері та господинь. Автор розглядає, як протягом дитинства, завдяки дівочим іграм та іграшкам (шляхом залучення дівчаток до виконання суто жіночих господарських обов'язків (зокрема побутових)) вони здобували необхідний досвід і навички.

Дослідниця стверджує, що процес гендерної соціалізації дівчат засвідчує етнокультурну специфіку форм та способів формування жіночої ідентичності в українській сім'ї (у ритуалах, іграх, іграшках, трудовому вихованні).

Привертає увагу авторська класифікація народних ігор В. Семеренського³⁰, за допомогою якої укладачі намагалися одночасно виявити різноманітні ознаки кожної з ігор: вік гравців, стать, час проведення, зміст, характер організації фізичної діяльності, предметно-жанрові ознаки, час і місце проведення, зміст, форма естетичного і фізичного виховання, основний вид діяльності, переважаючі прояви фізичних якостей.

У монографії О. Найдена³¹, якій передували численні експедиції до сіл Гуцульщини, Середнього Подніпров'я, Поділля, зосереджено увагу на з'ясуванні культурного феномену іграшки, розглянуто питання генези іграшки загалом та її окремих типів. Значну увагу приділено розкриттю технології виготовлення цього дитячого атрибуту, аналізу іконографії, семантики, особливостей побутування ляльок із тканини та сирної пластики. О. Найден розглядає іграшки з дерева, глини, соломи, рогози та інших матеріалів.

³⁰ Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / уклад. В. І. Семеренський, П. Г. Черемський. ХАрк.ів : Друк ЛТД, 1999. 528 с.

³¹ Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. К. : Арттек, 1999. 256 с.

Цінною з точки зору фіксації та аналізу родинно-громадського побуту є збірка “Українська родина”³². У ній висвітлено деякі регіональні особливості народних обрядів, пов’язаних із народженням та вихованням дитини у сім’ї та громаді. Зокрема звернена увага на роль матері в фольклорі, на специфіку дитячих меблів, дитячого одягу, на дитячі ігри та іграшки, що створюють можливість узагальнення спільних та відмінних рис дитячої субкультури відносно усієї території України.

Заслуговує на увагу дослідження І. Щербак³³, у яких розглядаються аспекти таких понять, як “дитяча субкультура”, “складові дитячої культури”. Авторка визначила місце і роль дитячої вікової групи у системі ритуального життя колективу, проаналізувала її структуру за окремими народно-термінологічними категоріями, висвітлила етнічну специфіку ритуальних форм статевої ідентифікації, символіку і семантику обрядових функцій дітей та підлітків.

І. Щербак дійшла висновку, що у структурі статево-вікового символізму дитинства є такі складові, як: вікові (категоріально-вікові назви); обрядові форми їх статевої ідентифікації; особливості поховально-поминальної обрядовості представників дитячої верстви. Ці означувані складові відбивали уявлення про етапи фізичного та культурно-символічного становлення дитини на шляху її утвердження як повноцінного члена громади. Особливу увагу приділяє обрядовим функціям дітей та підлітків у контексті календарного та життєвого циклів.

Досліджуючи народну педагогіку як етноформуючий чинник, значну увагу приділяє дитині в етнопедагогічних традиціях українського народу

³² Українська родина: родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел. К. : В-во ім. О. Теліги, 2000. 424 с.

³³ Щербак І. М. Давній український обряд поховання тих, хто помер у “невижитому віці” // НТЕ. 1998. № 5-6. С. 109-113; Щербак І. М. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційній культурі українців // НТЕ. 2000. № 1. С. 114-118; Щербак І. М. Діти в традиційних обрядах українців // НТЕ. 2003. № 3. С. 71-77.

кінця XIX – початку XX ст. Н. Жмуд³⁴. Дослідила та проаналізувала засоби родинного виховання народної педагогіки на матеріалах фольклору, на основі аналізу народного календаря та процесу формування й передачі виробничих знань і навичок народних ремесел та промислів. Охарактеризувала значення громадських соціальних інститутів у процесі виховання та соціалізації особистості. Авторка стверджує, що характеристика дитини як об’єкта та суб’єкта народного виховання українців показує, що вона є образом трансформованого тотемного предка, який забезпечував інтегруючу функцію міжпоколінних зв’язків в етноформуючому процесі. Такий підхід дає можливість розглядати цілісно та самостійно дитячу субкультуру.

Неабиякий інтерес представляють дослідження А. Забловського³⁵, який розглядає світ дитини через процеси соціалізації, що співвідносяться зі зміною соціовікового статусу, поступовим набуттям ознак повноправного члена суспільства. Привертає увагу думка дослідника про те, що дитяча субкультура, носієм якої є дитяче співтовариство, виконує функцію первинної соціалізації. Він виділяє декілька етапів соціалізації людини. Особливу увагу А. Забловський приділяє обряду “соціального народження” (родини, перша купіль, похрестини зі зливками, вивід, пострижини, ім’янаречення), “програмуванню гендерних ролей” (перев’язування пуповини, перша купіль тощо). Автор наголошує на тому, що початковий

³⁴ Жмуд Н. В. До питання про становлення української народної педагогіки // Матеріали до української етнології. К., 2003. Вип. 3 (6). С. 42-45; Жмуд Н. В. Етнічні стереотипи статевого виховання та поведінки // НТЕ. 2003. № 3. С. 78-82; Жмуд Н. В. Дитина як архетип етнічної культури українців // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2008. Вип. 13. С. 297-302.

³⁵ Забловський А. Теорія соціалізації в роботах представників психологоантропологічного напрямку “етнографія дитинства”// Етнічна історія народів Європи. К., 2004. Вип. 17. С. 88-93; Забловський А. Соціалізація дитини в традиційній культурі українців XIX – поч. XX століть : ритуально-аритуальні аспекти // Вісн. Київ. ун-ту імені Т. Шевченка. К., 2004. Вип. 74-76. С. 76-80; Вип. 75. С. 74-76.

етап соціалізації дитини тривав від народження до 5-7-річного віку. Наступний – це “трудова соціалізації дітей та підлітків”, пов’язаний насамперед із ритуальним, символічним програмуванням майбутньої господарської діяльності дитини шляхом закріплення та актуалізації статево-вікового принципу поділу праці. Саме цей етап є цікавим для нашого дослідження, так як трудові орієнтації реалізувалися в фольклорно-ігровій культурі дітей як окремої складової дитячої субкультури. Третій – зі вступом до молодіжної громади – традиційного інституту дошлюбного спілкування – початком так званого “дівування” та “парубкування”³⁶.

А. Забловський з’ясував, що соціалізація дітей та молоді у традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст., як процес засвоєння індивідом основних навичок життєзабезпечення та норм поведінки, була важливим механізмом збереження етнічної традиції, підтримання стабільності усієї соціальної структури селянської спільноти, однією з визначальних характеристик якої виступала система статево-вікової стратифікації. Процес соціалізації у традиційному українському суспільстві зазначеного періоду полягав, насамперед, у засвоєнні індивідом тих властивостей, що в суспільній свідомості вважалися бажаними чи навіть необхідними для осіб певної статі та віку. Вони залежали не тільки від вихідних біологічних відмінностей між людськими індивідами, але й від існуючих в українців уявлень про перебіг вікових змін та соціокультурного змісту кожної стадії життєвого циклу³⁷.

Певний інтерес для даного дослідження представляє праця О. Боряк³⁸. В етнокультурологічних нарисах, присвячених традиційному буттю українців XIX – першої половини XX ст. авторка присвятила розділ “Час

³⁶ Забловський А. В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія”. К., 2005. С. 12.

³⁷ Там само. С.13.

³⁸ Боряк О. Час народжуватись // Україна : етнокультурна мозаїка. К. : Либідь, 2006. С. 10-32.

народжуватись” дитині, в якому розкриває повір’я, міфи, звичаї та обряди пов’язані з появою дитини на світ. Особливу увагу звертає на форми і засоби виховання дітей на основі власне зібраних польових матеріалів.

Чималим внеском у розвиток етнології стала робота Н. Аксьонової³⁹, яка розглянула один із складників дитячої субкультури – українські дитячі ігри крізь призму обряду переходу. Вона зробила аналіз глибинних пластів давньої ритуально-міфологічної культури у народних іграх у вигляді численних ремінісценцій. Здійснила спробу виявити ритуально-міфологічне підґрунтя ігор у контексті проявів сакральності простору і часу, а також виділення сюжетів і мотивів відповідних персонажів. Вивчаючи гру з точки зору міфологічного та обрядового навантаження, запропонувала виділяти три переходові стадії проведення гри – жеребкування (сегрегацію), ігрове випробування (лімінальна стадія), отримання виграшу або зміна статусу гравця (агрегацію). Поряд з цим запропоновано розглядати статус гравців як лімінальний. Дослідження дозволило визначити персонажі, які відіграють медіативну функцію в грі та визначають їх обрядову роль.

В рамках обраної теми слід відзначити дослідження В. Щегельського⁴⁰. Автор розглядає традиційні ігри та забави дітей-пастухів етноregionу Поділля. Аналізує їх варіантні групи й звертає увагу на умови збереження, поширення ігор та забав, а саме усність передачі, простоту в організації та проведенні, використанні підручних предметів.

На початку ХХІ ст. поглиблення уваги українських етнологів до світу дітей, дитинства, дитячої субкультури сприяло появі першої

³⁹ Аксьонова Н. В. Методика дослідження дитячих ігор // Етнічна історія народів Європи. К., 2006. Вип. 21. С. 47-52; Аксьонова Н. В. Терміни “город” і “поле” в ігровій практиці слобожан кінця ХІХ – початку ХХ ст. у зв’язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень // НТЕ. 2005. № 6. С. 81-87; Аксьонова Н. В. Ритуально-міфологічна семантика ігор слобожан, пов’язаних із пастухівництвом // Матеріали до української етнології. К., 2003. Вип. 3(6). С. 12-17.

⁴⁰ Щегельський В. В. Палиця як традиційний предмет у дитячих іграх пастухів на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам’янець-Подільський, 2008. Т. 11. С. 374-383.

фундаментальної праці “Народна культура українців: історико-етнологічне дослідження. Т.1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура” – колективної монографії про життєвий цикл людини, зокрема й період дитинства та дитячу субкультуру, в якій висвітлено погляд на людину в культурі з позицій статево-вікової стратифікації⁴¹. Вікова група дітей охоплює період від народження до статевого дозрівання, тому що в традиційній культурі вік людини визначали не кількістю прожитих років, а фізіологічними (передусім репродуктивними) функціями і соціальними маркерами. Зібрано дослідження сучасних етнологів, зокрема, В. Борисенко, Г. Довженко, М. Гримич, О. Боряк, І. Щербак, І. Ігнатенко (Колодюк), А. Забловського, Н. Аксьонової, які вивчали світ дитинства в традиційній культурі на основі різних методичних прийомів і методологічних підходів та опубліковано класичні етнографічні праці кінця XIX – початку XX ст., з яких в українській науці починалися дослідження дитячої субкультури⁴². Дана праця є узагальнюючою працею загальноукраїнського характеру.

Досліджена проблематика входить як об’єкт дослідження у коло зору декількох гуманітарних наук. З’являються вартісні наукові доробки.

У рамках обраної теми становить інтерес узагальнююче історико-педагогічне дослідження Н. Побірченко⁴³. Авторка висвітлює основні напрями етнографічно-педагогічних досліджень з етнології дитинства громадянами, які пристально цікавилися періодом вагітності і віруваннями щодо народження, віку немовляти, ігрової діяльності дитини та етнографії батьківства. Науковець стверджує, що заслугою громадянців стало те, що відроджуючи і розвиваючи українську національну культуру, вони першими звернулися до етнографії українського дитинства, вивчення дитячого світу,

⁴¹ Народна культура українців : іст.-етнол. дослідж. : у 5 т. Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура / наук. ред. М. Гримич. К. : Дуліби, 2008. 400 с.

⁴² Там само. С. 190-396.

⁴³ Побірченко Н. С. Педагогічна й наукова просвітницька діяльність громад у контексті сучасного руху Наддніпрянської України (другої половини XIX – початку XX) : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 К., 2001. 475 Арк..

особливу роль приділяючи народній іграшці, побуту, релігії, способу життя дітей⁴⁴. Вивчаючи світ дитинства, в першу чергу сільського, громадівці дуже багато зробили в дослідженні народної іграшки та гри. Дослідники довели, що гра – це своєрідний етап у формуванні психіки, завдяки якому дитина природно входить у світ, соціально адаптується.

Вагомим внеском для розуміння сучасних особливостей дитячої субкультури з точки зору педагогіки є праця Л. Варяниці⁴⁵, у якій автор, вивчаючи зміст компонентів дитячої субкультури на етапі молодшого шкільного віку, дослідила факти дисгармонії сучасної дитячої субкультури. Першим із них вона виокремлює факт психологічної відірваності батьків від дитинства в його узагальнюючому розумінні, повне ігнорування ними усіх аспектів дитячого життя, крім тих, які, на їхню думку, ведуть до успіху⁴⁶. Другий фактор на думку автора – це “втрата загальнолюдських цінностей, національних традицій та збіднення, навіть змістова спустошеність окремих прошарків дитячої субкультури (ігор, фольклору, правових норм)”⁴⁷. Дослідниця вказує на критичну ситуацію, яка склалася в ігрових традиціях, у змісті ігор, оскільки сучасні діти майже не вміють доречно використовувати форми дитячого фольклору. Його репертуар, зміст та форми ігор збіднилися, як і різноманітні види дитячої творчості, усні тексти. Особливий негативний вплив на простір дитячої субкультури становить сучасна масова доросла культура, провідником якої є батьки та значущі дорослі⁴⁸.

У дослідженнях психологічної науки феномен дитинства вивчається через особливості психічного розвитку, системного розкриття психічного розвитку дитини в онтогенезі, що також становить інтерес для розуміння специфіки дитячої субкультури.

⁴⁴ Побірченко Н. С. Вказ. праця. Арк.284-285.

⁴⁵ Варяниця Л. О. Дитяча субкультура як фактор соціалізації молодшого школяра в навчально-виховному процесі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 . К., 2006. 235 Арк..

⁴⁶ Там само. Арк.74

⁴⁷ Там само. Арк.94.

⁴⁸ Там само.

У працях соціально-психологічного спрямування розкривається психологічний підхід до поняття дитинства як соціального феномену. Характеризується не стільки особистість дитини, скільки психологія дитячих груп та товариств. Такий підхід дає можливість говорити про вплив соціальної ситуації на процес і забезпечення соціалізованості, вихованості дитини як суспільної істоти.

На думку вченого О. Кононко⁴⁹, дитяча субкультура є унікальним феноменом, оскільки дає ключ для реального впровадження у практику особистісно-орієнтованої моделі дошкільної освіти. Вона є специфічною, тому що існує паралельно з формально основним життям дітей, зі своїми традиціями, цінностями, нормами, лексикою, територією, атрибутами, таємницями. Прихована від стороннього ока. Є формою опанування життєвого простору, апробації власних сил, освоєння меж припустимого. Відтворюється з кожним новим поколінням, при цьому зберігається своя специфіка й оновлюється атрибутика. Феномен дитячої субкультури надає значущості власним зусиллям малюка в освоєнні життєвого простору, його вмінні “вимірювати”, обживати цей простір власним тілом, почуттями, думками, досвідом. Це арена апробування дитиною своїх сил, міри своєї життєздатності, вміння не лише вижити, а й продуктивно, радісно жити поряд з однолітками⁵⁰. Дійовими особами у цьому специфічному світі виступає не формальне зібрання, а добровільно сформований колектив, згуртований для освоєння довкілля, спільної діяльності або гри. Живучи дитячим життям, малюк досягає науки самовизначення, посідає у колі однолітків певне місце, визначає свій статус. Отже, за розумінням О. Кононко, дитяча субкультура дає змогу виокремити її як форму опанування життєвого простору, апробації власних сил, наголошує на виконанні функції соціалізації дитини.

⁴⁹ Кононко О. Л. Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої освіти // Дошкільне виховання. 2001. № 12. С. 6-9.

⁵⁰ Там само. С.7.

Для педагогіки та психології характерне традиційне вивчення світу дитинства. Дитяча субкультура як об'єкт дослідження потрапляє в коло зору культурології. Зокрема варто відзначити у досліджуваний період працю Л. Герус⁵¹, в якій автор розглядає іграшку як явище культури і як вид декоративно-прикладного мистецтва. З'ясовує її витоки, висвітлює історію та встановлює періоди еволюції, розробляє типологію, окреслює засади художньої виразності творів. Окремо приділено увагу найбільш поширеним у традиційній культурі українців іграшкам – дерев'яній, глиняній, з рослинних матеріалів, сиру, паперу. Дослідниця проаналізувала та врахувала орнаментальні, колористичні, пластичні особливості пам'яток, визначила вузьколокальні та загальноетнічні риси української народної іграшки.

Нашої уваги заслуговує робота В. Старкова⁵², в якій зібрана основна частина доробку автора у вивченні традиційної ігрової культури українського народу. Всі статті у збірнику він умовно поділяє на джерелознавчі, історіографічні, та такі, в яких розглядаються різні аспекти ігрової культури. У розвідці підкреслено хронологічний аспект явища на теренах України від античних часів до нового часу. Приділяє увагу іграм і розвагам деяких інших етносів, які мешкають у країні, зокрема гагаузам, циганам.

З другої половини XIX ст. з'являються окремі розвідки і студії зарубіжних вчених в контексті яких розглядався дитячий фольклор, а також своєрідні прояви дитячого буття.

Початок конкретних досліджень світу дитинства припадає на кінець 20 – 30-х рр. XX ст. Процеси дорослішання та соціалізації стають предметом самостійних монографічних польових досліджень видатних етнографів: Б. Малиновського, М. Мід, К. Дюбуа, Р. Ферса, М. Фортеса, Д. Уайтінга,

⁵¹ Герус Л. Українська народна іграшка. Л. : АФІША, 2004. 264 с.

⁵² СтАрков В. Традиційна ігрова культура населення України. К. : Ін-т укр. археогр. та джерелозн-ва ім. М. Грушевського НАН України, 2009. 402 с.

Х. Хогбина та багатьох інших⁵³. Ці перші монографічні розвідки були присвячені, зокрема вивченню автохтонних, традиційних культур північноамериканських індіанців, народів Африки та Океанії тощо. Важливу роль відіграли праці А. Кардінера та М. Мід⁵⁴. Зокрема А. Кардінер стверджував, що на дитину з перших днів її появи на світ впливає зовнішнє середовище і, насамперед, специфічні способи догляду за нею у кожному конкретному суспільстві (способи годівлі, носіння, укладення, навчання ходьбі, мові тощо). Ці враження раннього дитинства накладають свій непозбутній відбиток на особистість людини⁵⁵. М. Мід власне й поклала початок фундаментальному дослідженню проблем дитинства. У результаті наполегливої та самовідданої експедиційної польової роботи нею був зібраний значний емпіричний матеріал, що згодом втілювався в ряд праць, присвячених традиційним формам соціалізації, статевої диференціації, міжпоколінної передачі етнокультурних норм та установок.

Вона вперше в етнографічній літературі вдалася до методу фіксації дитячих думок та реакцій у формі довільного малюнку – зібрала 32 тис. таких зразків. Її перші праці показали методологічну спрямованість досліджень світу дитинства – робити не простий опис екзотичних звичок далеких народів, але й намагатися теоретично осмислити емпірично-накопичений матеріал. М. Мід доводила, що дитинство не є творцем культури, а навпаки, культурна традиція, характер соціонормативної культури того чи іншого народу визначає зміст та наповненість феномену дитинства⁵⁶.

Світ дитинства як об'єкт дослідження є популярним й серед російських науковців. Вивчення історико-культурного феномену дитинства

⁵³ Кон И. С. Ребенок и общество: ист.-этногр. перспектива. М. : Наука, 1988. С. 15-17.

⁵⁴ Кардинер А. Психологические границы общества: (Главы из книги) // Культурология. Дайджест : Аналитическая информация. 2005. №1. С. 40-92; Мид М. Культура и мир детства. М. : Наука, 1988. 429 с.

⁵⁵ Кардинер А. Вказ. праця.

⁵⁶ Мид М. Вказ. праця.

належить І. Кону⁵⁷. В збірниках статей по етнографії, які вийшли під його редакцією і співробітників, складають цінний матеріал. Їх метою було співставити способи соціалізації дитини в ряді азійських культур. До колу зору дослідження потрапили уявлення про життєвий цикл і його етапи, систему інститутів соціалізації, роль сім'ї як фактора соціалізації, особливості ціннісного відношення дитини до суспільства, способи догляду за новонародженими, форми заохочення та покарання тощо. І. Кон вважав, що соціалізація включає як соціально-контрольовані процеси цілеспрямованого впливу на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на її формування⁴⁶. Автор наголошував на тому, що термін “соціалізація” є близьким до слова “виховання”. Однак, якщо “виховання” передбачає головним чином систему спрямованих впливів, за допомогою яких індивіду намагаються прищепити бажані риси та властивості, то “соціалізація” включає і ненавмисні, спонтанні впливи, в результаті яких індивід прилучається до культури і стає повноправним членом певного суспільства⁴⁷.

Дослідниця соціальної психології В. Абраменкова розглядає сучасне дитинство як результат соціогенезу взаємостосунків дітей і дорослих. На її думку, “дитяча субкультура – особливий значеннєвий простір цінностей, настанов, способів діяльності та форм спілкування, що здійснюються в тій чи іншій конкретно-історичній соціальній ситуації розвитку”⁵⁸. Її зміст складають: традиційні народні ігри; дитячий фольклор; дитячий правовий кодекс; дитячий гумор; дитяча магія; дитяче філософствування; дитяче

⁵⁷ Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Передней и Южной Азии / под ред. И. С. Кона и др. М. : Наука, 1983. 192 с.; Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии / под ред. И. С. Кона и др. М. : Наука, 1983. 232 с.

⁴⁶ Кон И. С. Социализация // Большая Советская Энциклопедия. М., 1976. Т. 24. С. 221.

⁴⁷ Кон И. С. Ребенок и общество... С. 4.

⁵⁸ Абраменкова В. В. Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире // Вопросы психологии. 2002. №1. С. 8-9.

словотворення; естетичне уявлення дітей; табування особистих імен, надання прізвиськ одноліткам та дорослим; релігійні уявлення.

М. Осоріна⁵⁹ розкриває особливості дитячої субкультури з притаманними їй феноменами, такими як, дитячий фольклор, пустощі, страшні історії, дитяча магія, випробування хоробрості. Автор ставить за мету описати “феномен дитячої територіальної поведінки”, тобто, як діти налагоджують відносини з природою, які місця відвідують, чим вони там займаються. Вона характеризує ті складові, що несуть відповідну модель світу, в якій перебуває дитина та будує свою індивідуальну картину світу і об’єднує людей як культурну спільність.

В. Кудрявцев вбачає в дитячій субкультурі “особливу систему існуючих у дитячому середовищі уявлень про світ, цінностей тощо, яка частково стихійно складається всередині панівної культурної традиції певного суспільства і посідає в ній відносно автономне місце”⁶⁰. Наголошує на зміні статусу дитинства в системі людської культури, яка вабить за собою опосередковану зміну менталітету підростаючих поколінь.

Наявний інформаційний масив зумовив появу у 1993 році бібліографічного покажчика з даної проблематики⁶¹.

Історіографічний огляд розкриває еволюцію термінологічного означення такої складової етнічної культури як дитяча. Причому, існуючі роботи розглядають тільки окремі аспекти дитячої субкультури, а узагальнюючих праць у зазначених хронологічних межах на регіональному рівні немає.

1.2. Джерельна база дослідження

⁵⁹ Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. СПб. : Питер, 1999. С. 12.

⁶⁰ Кудрявцев В. Т. Психология развития человека. Рига : Пед. центр “Експеримент”, 1999. 150 с.

⁶¹ Этнология детства : Библиогр. указ. / сост. О. Северная. М., 1993.

Джерельну базу дослідження становлять архівні неопубліковані та опубліковані матеріали. Найбільш значиму групу джерел, які лягли в основу роботи, становлять матеріали фондів з трьох наукових установ, значна кількість яких маловідома або вперше введена в обіг.

Джерельну базу дослідження склали матеріали, які зберігаються у наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, що відображають та фіксують різноманітні аспекти функціонування традиційної культури українців (фонд 3 “М. Білозерський”, фонд 14 “Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського”, фонд 15 “В. Кравченка”, фонд 28 “В. Гнатюка”, фонд 29 “Етнографічної комісії при Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка” тощо).

Відомості про легенди, дитячі забави, ігри, забобони, примовки, декотрі народні прикмети, вірування, котрі записані в селах Кам’янець-Подільської області (тепер Хмельницької) містяться в фонді В. Гнатюка, де збирач показує, як проходить формування життєвого досвіду індивіда⁶².

Нашої уваги заслуговує фактографічний матеріал з фонду В. Кравченка, в якому представлені відомості про локальні вікові назви дітей, особливості поховального обряду дітей та підлітків, ритуальні форми символізації статі та віку в народній культурі⁶³.

Слід відзначити рукопис, що зберігається в фонді М. Білозерського “Жизнь человека: Детство, отрочество”⁶⁴. В представленому нарисі маємо матеріал із родильної обрядовості українців, що стосується народження дитини, ролі баби-повитухи та обряду, що виконує баба-повитуха при народженні дитини, обряд родин й хрестин.

Особливої уваги заслуговує фонд 14 “Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського”. У його складі зберігається

⁶² ІМФЕ, ф.28-3, од. зб.142. 20 Арк.; ІМФЕ, ф.28-3, од. зб. 38. 78 Арк.; ІМФЕ, ф.28-4. од. зб. 479. 2 Арк..

⁶³ ІМФЕ, ф.15-3. од. зб.150. 135 Арк.; ІМФЕ, ф.15-3. од. зб. 156. 196 Арк..

⁶⁴ ІМФЕ, ф.3-5. од. зб. 302. 1-38 Арк..

збірка польових етнографічних записів другої половини XX століття, в якій зафіксовані забавлянки, дитячі вислови, лічилки з різних районів України⁶⁵. Зокрема, Г. Довженок зафіксувала дитячі розповіді, вірування, уявлення, забобони, різні ігри від дітей з с. Перелесне Слов'янського району Донецької обл., с. Бобрин Києво-Святошинського району та м. Києва⁶⁶. Авторка зафіксувала продуктивну діяльність дітей у їх вільний час, їхнє світобачення, яке переймається у спілкуванні з однолітками та є складником дитячої субкультури.

Цінна інформація була знайдена в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України. Нашу увагу привертали ті рукописні матеріали, в яких представлений різноманітний етнографічний матеріал з родильно-хрестильної обрядовості, звичаєво-правової культури, календарних та сімейних свят, фольклору українців тощо⁶⁷.

Варто відзначити польові матеріали В. Милорадовича "Родины в Лубенском уезде Полтавской губернии. Этнографический очерк"⁶⁸. Автор висвітлює механізм первинної соціалізації дитини, що є важливим матеріалом для дослідження етапів та складників формування дитячої субкультури.

Основою джерельної бази стали рукописні фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, в якій містяться матеріали польових досліджень студентів, викладачів кафедри етнології та автора, що дають уявлення про дитячий світогляд та вірування, фольклорні традиції (колискові пісні, примовки, забавлянки тощо), ігрову культуру, дитячі заняття та іграшки, одяг, прикраси, дитяче

⁶⁵ ІМФЕ, ф.14-3, од. зб. 1278. Арк.136-145.

⁶⁶ ІМФЕ, ф.14-5, од. зб. 515/Х. Арк.1-23.

⁶⁷ Архів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф.1, од. зб. 8838. 3 Арк.; ІР НБУВ, ф.1, од. зб. 1440. 10 Арк.; ІР НБУВ, Ф.61, од. зб. 318. 4 Арк..

⁶⁸ ІР НБУВ, ф.1, од. зб. 1440. Арк.7.

колекціонування, гадання, місце та роль дітей в родинній і календарній обрядовості тощо другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та зберігаються в фонді 1, який нараховує 28 описів (27 районів Вінницької обл. та м. Вінниця).

До неопублікованих джерел входять власні польові матеріали автора, зібрані впродовж 2007-2010 років під час індивідуальних експедицій у м. Вінниці та районах Вінницької області. Матеріали зберігаються у фондах навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету⁶⁹. Влітку 2008 та 2009 рр. кафедрою етнології організовувалися експедиції для студентів-українознавців у Вінницькій обл. Під час експедиції було обстежено 3 села: с. Круподеринці (Погребищенський р-н), с. Сосонка, с. Сальник (Вінницька обл.), опитано 38 інформаторів. Влітку щороку впродовж 2007-2010 рр. автором здійснювалися індивідуальні експедиції у м. Вінниця та в Вінницькій обл. Матеріали зберігаються в РФ ВДПУ⁷⁰. Найбільше інформаторів опитано у м. Вінниці, Барському (м. Бар, с. Гаршаки, с. Лісове), Вінницькому (с. Великі Крушлинці, смт. Вороновиця, с. Писарівка, с. Сокиринці, с. Слобідка, с. Стрижавка, с. Щітки), Калинівському (с. Павлівка), Літинському (с. Городище, с. Пеньківка, с. Селище), Немирівському (с. Гунька, м. Немирів, с. Обідне), Погребищенському (с. Круподеринці), Тульчинському (с. Ганнопіль, с. Зарічне, смт. Кирнасівка, с. Клебань, с. Печера, м. Тульчин), Хмільницькому (с. Великий Митник, с. Куманівці, м. Хмільник), Шаргородському (с. Рахни Лісові) районах. Для збору

⁶⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 77. 15 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп.1, спр. 83. 14 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. 16 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 5, спр. 77. 4 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 112. 22 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 114. 9 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 11, спр. 99. 11 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 11, спр. 101. 11 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 14, спр. 115. 13 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. 10 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 91. 7 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 23, спр. 74. 18 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 124. 15 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 103. 11 Арк..

⁷⁰ Там само.

польових матеріалів було використано авторський запитальник, що складався з 85 запитань. Умовно його можна поділити на 7 блоків (дитячий фольклор, ігри, іграшки, прикраси, світоглядні уявлення та вірування, дитячі заняття). На основі інтерв'ю, власних спостережень, бесід, перелік запитань анкет частково корегувався, уточнювався. Зміст передбачав з'ясування складових дитячої субкультури, що побутували та побутують в дитячому середовищі з середини ХХ до початку ХХІ ст. на Вінниччині.

Аналіз отриманих відповідей дозволив, хоча й дещо в узагальненому вигляді, простежити динаміку зміни дитячих цінностей, фольклорних здобутків та ігрові комплекси.

В дослідженні активно використовувалися і опубліковані джерела. До них відносяться матеріали з родильно-хрестильної обрядовості українців, дитячого фольклору, які були записані в ХІХ ст. та опубліковані в журналах “Киевская старина”, “Этнографическое обозрение”, “Етнографічний збірник”. Слід згадати дослідження етнографів Хр. Ящуржинського⁷¹, А. Малинки⁷², Ів. Беньковського⁷³, В. Милорадовича⁷⁴, П. Іванова⁷⁵, Е. Казиміра⁷⁶, Д. Мороза⁷⁷, М. Дерлиці⁷⁸ тощо, в яких описано народні

⁷¹ Ящуржинський Хр. Поверья и обрядность родин и крестин // Киевская старовина (далі: КС). 1893. № 7. С. 74-83.

⁷² Малинки А. Родины и хрестины. Материал, собранный в м. Мрине, Нежинского уезда // КС. 1895. № 5. С. 254-286.

⁷³ Беньковский И. Поверья и обрядности родин и крестин // КС. 1904. № 10-12. С. 1-3.

⁷⁴ Милорадович В. Житъе-бытъе Лубенского крестьянина // КС. 1904. Т. 85. № 5. С. 264-305; Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии // КС. 1900. № 3. С. 337-372; № 7-8. С. 51-65.

⁷⁵ Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей // Этнографическое обозрение (далі: ЭО). 1897. № 1. С. 22-70.

⁷⁶ Казимир Е. П. Из свадебных, родильных и похоронных обычаев Подольской губернии // ЭО. 1907. № 1-2. С. 208-210.

⁷⁷ Мороз Д. Родины и хрестины // Киевские губернские ведомости. 1863. № 36. С. 17-21.

уявлення та вірування щодо народження дитини, поведінки вагітної жінки, баби – повитухи та породіллі, родильних обрядів, хрещення та пострижини дитини, обов'язки кумів, “виводини” породіллі тощо, які використовуються для порівняльної характеристики.

Заслуговує на увагу збірка польових етнографічних записів Є. Грицака “Дитина в українських народних повір'ях і в народному лічництві” (здійснених під час дослідів народного побуту в с. Могильна повіту Гайсин Подільської губернії)⁷⁹, де зафіксовані родильні та хрестильні обряди, дитяча вікова термінологія, уявлення, народні вірування та повір'я, що стосуються фізіологічного та розумового розвитку дитини, а також відомості з народної “дитячої” медицини, забобони й повір'я тощо. Значення зібраного матеріалу підсилювалося порівнянням з іншими історико-етнографічними регіонами України (Галичина, Подніпров'я). Цінність матеріалів Є. Грицака також полягає у висвітленні місця та ролі дитини у традиційному звичаєвому праві та звичаєво-обрядовій культурі українців, що дало змогу з'ясувати функції раннього дитинства й розглядати дітей як активних учасників життєдіяльності етносу.

Для висвітлення гендерних переваг соціалізації новонародженого відповідно до його статевої приналежності цінним джерелом для нашого дослідження є праця П. Чубинського⁸⁰. Завдяки зібраним ним матеріалам було введено у науковий обіг різноманітний, значний за обсягом та багатий за змістом матеріал з етнології українського дитинства: народні казки, колискові дитячі пісні, ігри як засоби виховання дітей. Вперше зафіксував

⁷⁸ Дерлиця М. Селянські діти : етногр. нарис // Етнографічний збірник. Л., 1898. Т.V. С. 121-140.

⁷⁹ Щербак І. М. Євген Грицак та його розвідка “Дитина в українських народних повір'ях і народному лічництві” // Неопалима купина. 1995. № 3-4. С. 75-76.

⁸⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования. Т. IV. / собр. П. П. Чубинским. СПб., 1877. 713 с.

таку форму дитячого фольклору як прозивалки, заклички, лічилки, описи дитячих розваг. Записав значну кількість родинних звичаїв та важливих подій в особистому житті людини (хрестини, весілля, похорони); прикмети, засоби традиційного народного лікування дітей та вагітних жінок, забобони щодо успішного народження та виховання дитини тощо.

П. Чубинський описав принцип розподілу праці в родині, зафіксував егалітаризм взаємовідносин (черговість в іграх, вступу до молодіжної громади, в одруженні), наймитування дітей тощо, що стало важливим при аналізі складових дитячої субкультури.

Значний інтерес для вивчення дитячої субкультури становить матеріал П. Іванова “Игры крестьянских детей в Купянском уезде”⁸¹, який зосереджений на систематизації знань про ігри, що побутували в дитячому середовищі незалежно від календарного циклу та походять з одного повіту Харківської губернії. Загалом було записано 95 ігор. Автор детально фіксував їх різновиди, термінологічні розбіжності та специфіку побутування у населених пунктах. Збірка П. Іванова є найбільшою за обсягом серед подібних видань і містить найповніше зібрання матеріалів не тільки щодо дитячих ігор слобожан, але й українців ХІХ століття взагалі.

Науковий інтерес представляє збірка дитячих українських ігор “Дзига”⁸², що містить українські дитячі, молодечі ігри та розваги.

Корисним джерелом дослідження були спогади вінничан. Зокрема М. Вдовцов⁸³ згадує своє дитинство та репрезентує сільський варіант етнічної культури дітей, а Н. Ципіс⁸⁴ характеризує особливості міської культури.

⁸¹ Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Х. : Б. в., 1889. 91 с.

⁸² Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги. ХАрк.ів : Друк ЛТД, 1999. 528 с.

⁸³ Вдовцов М. Романтичні овиди Кетрос. Спогади і роздуми як позиція. Вінниця : О. Власюк, 2008. 158 с.

⁸⁴ Ципис Н. Е. Билет до Винницы. Вінниця : Континент, 1993. 278 с.

Проаналізовані вище джерела, як архівні, так й опубліковані, всебічно торкаються питань, пов'язаних з етнографічним вивченням дитячої верстви в українській етнології. Публікації етнографів-красзнавців⁸⁵, висвітлюють родильні звичаї та обряди, уявлення та вірування, що стосуються цього ритуального комплексу, фіксують пласт “дитячої” фольклорної традиції (колискові пісні, примовки, потішки тощо), народної дитячої медицини, ігрової культури тощо. У них висвітлено, здебільшого, характер локальних аспектів дитинознавчих студій.

Незважаючи на описовість, фрагментарність та недостатній теоретичний аналіз, вони стали важливою емпіричною базою для подальшого дослідження соціалізації та субкультури етнології дитинства.

Таким чином, історіографічний аналіз літератури, присвяченої дитячій субкультурі українців Вінниччини, виявляє, що на сьогодні існує значна кількість праць етнологів та представників суміжних дисциплін: фольклористів, педагогів, психологів, присвячених вивченню різних складових дитячої субкультури. Актуальною залишається систематизація та узагальнення матеріалу, а також цілісний підхід до розгляду дитячої субкультури. Серед наявних наукових розвідок немає ґрунтовної праці, яка б фундаментально розкривала дитячу субкультуру українців другої половини ХХ – початку ХХІ ст. на регіональному рівні, тому актуалізується потреба вивчення даної теми.

Джерельна база достатня для висвітлення досліджуваної теми. З накопичуваного матеріалу було розглянуто питання, які пов'язані з етнографічним вивченням дитячої верстви в українській етнології. Але в той же час вони не торкались хронологічних меж дослідження, тому основою залишається велика кількість польових матеріалів зібраних автором у 2007-2010 років, зміст яких передбачав з'ясування складових дитячої

⁸⁵ Савченко Ф. Родини, хрестини, похрестини // Первісне громадянство. 1926. Вип. 1, 2. С. 32-33; Сумцов Н. Очерки народного быта. Х. : Б. в., 1902. С. 45-50; Иванов П. Вказ. праця.

субкультури, що побутували та побутують у дитячому середовищі в другій половині XX – на початку XXI ст. на Вінниччині.

Питання для самокροлю

1. В який історичний період зростає інтерес до дитини в українській етнографії.
2. Назвіть працю, яка належить Марку Грушевському. Охарактеризуйте її.
3. Хто з вчених ввів в науковий обіг термін “етнографія дитинства”?
4. Проаналізуйте працю «Побут селянської дитини». прослідкувала й зафіксувала регіональні особливості родильної обрядовості Назвіть автора.
5. Назвіть прізвище дослідниці, яка прослідкувала й зафіксувала регіональні особливості родильної обрядовості.
6. Охарактеризуйте праці зарубіжних вчених, які присвячені світу дитинства.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ ЧЕРЕЗ ПОВСЯКДЕННЯ

2.1. Повсякденне життя дітей

Субкультура – це особлива сфера культури, суверенне цілісне утворення в середині домінуючої культури, що відрізняється власною системою цінностей, звичаями, нормами, традиціями⁸⁶. Поява в науковій літературі терміну “субкультура” датується 30-ми роками ХХ століття. Однак справжнього поширення він набув дещо пізніше, у 1960-1970 роках, що пов’язано з дослідженням молодіжних рухів⁸⁷.

Увага саме до дитячого населення активно зростала впродовж другої половини ХХ ст. 1959 р. Організація Об’єднаних Націй прийняла “Декларацію прав дитини”, а 1979 р. названий роком дитини. 1989 р. з ініціативи Польщі була прийнята Міжнародна Конвенція про права дитини, що набула чинності в Україні з 27 вересня 1991р. Ці акти сприяли повороту громадської свідомості від розуміння дитини як істоти, яка “готується стати особистістю”, до визнання самоцінності дитинства у розвитку загальнолюдської культури й можливості участі дітей у різних сферах життя суспільства⁸⁸.

Отже, як бачимо, поняття “дитяча субкультура” виникло в останнє десятиліття в зв’язку з зростанням гуманізації і демократизації суспільного життя й дістала наступне визначення: це особлива система уявлень про світ, цінності, моделі поведінки та спілкування, що побутують у дитячому

⁸⁶ Глушкова О. М. Теоретические аспекты анализа субкультуры// Современный городской фольклор. М. : РГГУ, 2003. С. 12-24.

⁸⁷ Щепанская Т. Б. Вказ. праця. С. 27-31.

⁸⁸ Абраменкова В. В. Дети-пророки: социогенетический анализ представлений об опасности в детской субкультуре. URL: <http://www.ditya.ru/index.php?module=static&page=63>

середовищі, тобто культура в культурі, яка живе за специфічними і самобутніми законами, хоча й “вбудована” в загальне культурне ціле⁸⁹.

Існування дитячої субкультури як цілісного історико-культурного феномену зумовлене віковою стратифікацією суспільства, коли, ще не пройшовши ініціацію до молодіжної громади, діти об’єднувалися для здійснення спільних форм життєдіяльності, тотожну дорослим. Дитяча субкультура як специфічне, приховане від стороннього ока, явище набуває значення у віковому діапазоні між 3-4 роками (коли у дітей зароджується самостійне соціальне життя) та 13-14 роками, коли на зміну дитячій приходить підліткова субкультура. У сучасній урбанізованій культурі вікова стратифікація більш зорієнтована на процеси соціалізації через школу, тому верхньою межею можна вважати період до 17-річчя.

Наприкінці 90-х рр. XX ст. поняття “дитяча субкультура” дістало визначення і закріплення в наукових колах, означає особливу культуру дітей як “своєрідного субетносу в рамках різних етносів світу”⁹⁰. Так, до складових окрім дитячої гри, дитячого фольклору, художньої творчості дітей, їх комунікативної поведінки сьогодні зараховують особливі традиції та свою етику⁹¹.

Субкультура, на думку вчених, має свою структуру. І. Кон вважає, що при всій залежності від дорослих світ дитинства володіє певною психологічною автономією, і ця своєрідна дитяча культура, точніше субкультура, повинна бути сприйнята зсередини, а не просто пояснена функціонально як підготовка до майбутнього дорослого життя⁹². Її потрібно розглядати не тільки як продукт соціалізації навчання з боку дорослих, а й як

⁸⁹ Иванова Н. В. Особенности и значение детской субкультуры / Н. В. Иванова // Педагогика. 2005. № 7. С. 31.

⁹⁰ Художественная жизнь современного общества : в 4 т. / редкол. : А. Я. Рубинштейн (гл. ред.) и др. СПб. : Дмитрий Буланин, 1996. Т. 1 : Субкультуры и этносы в художественной жизни. С. 106.

⁹¹ Там само. С. 106-111.

⁹² Кон И. С. К этнографическому изучению мира детства // Советская педагогика. 1981. № 9. С. 47.

автономну соціокультурну реальність, своєрідну субкультуру, що має власну мову, структуру, функції, традиції⁹³. І тому визначає три головні підсистеми цієї культури: 1) дитяча гра; 2) дитячий фольклор і взагалі художня творчість; 3) спілкування та комунікація⁹⁴, в ході яких формуються загальні навички соціальної поведінки, специфічні системи цінностей, орієнтація на групові або індивідуальні дії.

Сучасні дослідники феномену дитячої субкультури наполягають на усталеності її структури й виокремлюють такі компоненти: дитячий фольклор, дитяча словесна творчість, дитячий правовий кодекс, дитячі ігри, дитячий гумор, релігійні уявлення, дитяче філософствування, естетичні уявлення, дитячі інтереси, табування⁹⁵. Серед означених компонентів є культурні форми, що створювалися дорослими для дітей із метою їх прилучення до досягнень культури, інші є витворами власної діяльності дітей, які перейшли з дорослого світу й трансформувалися у продукти дитячої субкультури, втративши наданий дорослими первинний зміст.

На основі вивчених праць дослідників схиляємось до наступної дефініції дитячої субкультури – це особлива система існуючих уявлень про світ, цінності, власні традиції та звичаї, мовленнєвий апарат, фольклорні надбання, що здійснюються в тій чи іншій конкретно-історичній соціальній ситуації розвитку дитячої спільноти. Саме вона є своєрідним світобаченням та світорозумінням дитини, формує цілісний життєвий досвід, досягає розуміння різних сторін соціального життя та самоутвердження в ньому. У цій структурі ми виокремлюємо такі складові: дитячий фольклор, дитячі ігри, іграшки, дитячий гумор, світоглядні уявлення та вірування, дитячу моду, естетичні уявлення, дитячі інтереси, табування. Це той світ, який дитяче співтовариство склало для себе протягом всього соціогенезу, завдяки якому воно набуває своєї сутності, конструює свою власну сферу

⁹³ Кон И. С. Ребенок и общество ... С. 62.

⁹⁴ Там само. С. 62.

⁹⁵ Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та шкільного віку / наук. ред. А. М. Богущ. Луганськ : Альма-матер, 2006. С. 105.

життєдіяльності. В межах даного дисертаційного дослідження особливого значення набуває аналіз таких складових дитячої субкультури: дитячі ігри, фольклор, дитячий побут, світоглядні уявлення та вірування, адже саме вони є найпоширенішими, соціально, економічно, світоглядно обґрунтованими, історично тяглими проявами етнічної культури.

Повсякденне життя – це дії та види діяльності, здійснювані людиною постійно протягом усього життя. Звичайне життя людей є неоціненною рисою і щоденного життя дітей, їхнього побуту.

Важливість пізнання дитячої субкультури полягає у тому, що ми маємо справу не тільки з наслідуванням сьогочасної культури дорослих, а й традиційними надбаннями, що передаються дітям із покоління в покоління. Все багатство дитячого побуту аналізуємо за такими напрямками:

- види дитячих занять;
- різні види допомоги батькам, залучення до ремесел;
- дитяча мода.

Найпоширенішими дитячими заняттями на Вінниччині з другої половини ХХ ст. до початку ХХІ ст. були й залишаються наступні: рибальство, будівля “хаток”, дитяча їжа та напої, колекціонування, різні види допомоги батькам, дитяче заробітчанство тощо.

Дитяче рибальство було й залишається поширеним видом дитячого заняття у сільській місцевості. У традиційній культурі сформувалося безліч способів ловити рибу, найвідоміший з яких ловля риби та раків руками в норах. Як розповідають інформатори, “тре залізти у воду і попід скелями ловити в норах. Бувало шариш рукою, а він може добре вчепитися за руку і вкусити, але не дуже сильно. Так можна і окунців в норах ловити, а раніше тато мій казав, що так в’юнів ловили”⁹⁶. Другий спосіб також поширений – це ловля риби руками при березі в очереті – “коли нерест, то риба дуже в’яла, її можна просто так в очереті ловити руками. Дивишся, де очерет

⁹⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 4, спр. 84. Арк.1.

легенько колишеться, й обережно хапаєш руками”⁹⁷. Наступним видом ловлі є глушіння риби – “дивишся – видніється голова риби з очерету. Щоб не налякати, не збовтати воду, кидаєш палицею або “гостьом” (загострена з одного кінця палиця) в голову риби – оглушаєш: або зразу вбиваєш, або причумлюєш, тоді вона перевертається на пузо. Отоді бери”⁹⁸.

Використовували різноманітні знаряддя праці, зокрема сітки: ловля “барабаном” – конусоподібним приладдям із сітки, через вужчий бік якого запливає риба, а потім заплутується в сітці. Зустрічається ловіння саком – чотирикутним приладом із держакон, обтягненим сіткою, а також “небом” – великим чотирикутним саком, натягування сіток.

У с. Кальник Іллінецького району діти у 90-х рр. ХХ ст. ще ловили рибу “банкою” (0,5 скляною). Реципієнт Гега Наталя 1986 року народження розповідала, що “брали банку на 0,5 літрів, накривали кришкою, в якій вирізаний отвір (дирка). До банки прив’язували нитку і кидали в річку. Обов’язково був хліб в банці – це приманка. Запливала частіше плітка, наловим риби і кормим котів”⁹⁹. Серед гачкових снастей як у традиційній культурі, так і до сьогодні, поширеним є ловля риби за допомогою вудки – довгої палиці, до якої прив’язана волосінь із гачками. З 60-70-х років ХХ ст. та й до сьогодні популярними для ловлі риби є спінінги та “резинки”. На сьогодні застосовують як традиційне, так і новітнє риболовне знаряддя.

Накопичення “первинної інформації” (ловля риби руками, використання палиці тощо) про рибальство відбувається насамперед генетичним шляхом, уже пізніше – закріплюючись та удосконалюючись емпіричним наслідуванням діяльності дорослих (теорія “нативізму”¹⁰⁰).

Одним із видів ігрової діяльності дітей було наслідування дорослих у будівництві житла, спорудження так званих “хаток”. Усе це могло

⁹⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 78. Арк.2.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 72. Арк.1-2.

¹⁰⁰ Бельк А. А. Культурология. Антропологические теории культур. М. : Рос. гос. гуман. ун-т, 1999. С. 109.

відбуватися на землі, найчастіше – у подвір'ї своєї оселі (закутках), на деревах, на березі річки, ставка тощо. Матеріалом слугувало гілля молодого клена, оскільки легко ламалось, лопухи, дошки з ящиків, клейонка. Інколи випрошували у старших рядна, подушки і несли все до “хатки”. Якщо будівництво відбувалось на городі, використовували соняшники та віниччя¹⁰¹ – матеріал, який постійно був під руками. Варто зазначити, що спорудженню “хаток” на підвищенні, зокрема на деревах, віддають перевагу хлопчики, а на землі – дівчатка. Це пов'язано з тим, по-перше, що хлопці є сміливішими, спритнішими, сильнішими, ніж дівчатка. По-друге – за своєю природою тяжіють до більш екстремальних (ризикуючих) ігор. По-третє, виходячи із гендерних ролей, вони хочуть цим самим показати свою зверхність та силу над слабшою статтю.

Ще однією складовою, що заслуговує на увагу, є “дитяча їжа та напої”. Крім основних харчів, якими діти харчуються в сім'ї, є ще багато такого, що можна знайти в природному середовищі. Так, наприклад, збирають суниці, жовту акацію (“коли перецвіте, у неї є жовті стручки, ото ті стручки ми й їли”)¹⁰², цвіт білої акації, глід, барбарис, дикий щавель (називали ще “заячим”, оскільки ріс у полі), терен, клей із дерев (на сливах і вишнях витікає з-під кори, збігає на купу і застигає), калачики, ожину, березовий та кленовий сік. Крім того, вживали мурашину кислоту (“брали гіллячку, обдирали кору – і в мурашник, опісля смоктали, воно таке кисле”)¹⁰³. В такий спосіб діти знайомилися із природним ландшафтом, з їстівними рослинами, вчилися бути спостережливими.

¹⁰¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 112. 5 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 10, спр. 95. 8 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 13, спр. 69. 5 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 105. 3 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 14, спр. 116. 4 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 64. 13 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 49. 2 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 108. 2 Арк..

¹⁰² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.8.

¹⁰³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.5; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 15, спр. 54. Арк.6; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 104. Арк.13-14; РФ ВДПУ, ф.26, оп. 1, спр. 65. Арк.6; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 70. Арк.21.

У досліджуваний період досить поширеним було “дитяче колекціонування” – це систематизовані зібрання однорідних предметів. У радянську добу діти найчастіше колекціонували фантики (обгортки від цукерок), кишенькові календарики, листівки, марки, різні монети, коробки від сірників та сигарет, фотографії акторів. Найбільшу перевагу у хлопців мала колекція марок, котрі відклеювали з конвертів, вимінювали у ровесників, купували на пошті, зекономивши гроші, які давали батьки до школи. У 70-ті роки сільські діти не відрізнялись від міських, вони також збирали колекції марок, значків, поштових листівок, засушували різні рослини для шкільного гербарію.

У 90-х роках із поглибленням економічної кризи, що призвела до такого явища, як “човнярство” та заповнення закордонною продукцією пострадянського ринку, популярності у дітей набуває колекціонування вкладок-наклейок від “жувальних гумок”, цяцьок із кіндер-сюрпризів. На сьогодні діти м. Вінниці збирають картки поповнення рахунків до мобільних телефонів (на різні суми та різних операторів) та наклейки. Попитом у хлопців є футбольні журнали, в які вони вклеюють фото гравців улюблених команд та лідерів – свого роду творення власного світу.

Крім суто дитячих занять, на Вінниччині досить поширеними були і залишаються різні види допомоги батькам: на городі, в господарстві. З 11-12 років діти працюють на городі на рівні з дорослими.

У повоєнний період діти разом з дорослими або самостійно відвідували поле й ліс. У полі збирали лікарські рослини: ромашку, звіробій, інколи рвали горох, а в лісі – суниці, гриби, малину, ожину. Таким чином діти набувають життєвого досвіду.

Невід’ємним видом роботи була різнопланова допомога в домашньому господарстві. Є такі види робіт, які виконують, як правило, дівчатка – миють посуд, замітають у хаті та на подвір’ї, доглядають за меншими братами й сестрами, прополюють, сапають на городі. Хлопчики виконують переважно чоловічу роботу: рубають дрова, годують худобу та прибирають коло неї

(дівчатка також), допомагають татові на полі (орати, косити, складати сіно) та в саду (підрізати, садити дерева, чистити чагарники) тощо.

З 60-х років XX ст. у зв'язку із занепадом доволі замкненої виробничо-споживчої соціальної структури, яка дотримувалася основних засад історично сформованого способу життєдіяльності, а в 90-х роках посилилась модернізація побуту під впливом механізації, появою нових інноваційних матеріалів і особливо поширенням електронних технологій (врешті-решт з відкриттям кордонів пострадянський простір почав активно наслідувати західний варіант побутового середовища), діти стають зайнятими у інших сферах суспільного життя, тому сталося помітне відчуження від домашнього сільського господарства.

На сьогодні межі дівчачої і хлопчачої роботи змістилися, багато робіт стали спільними. Наприклад, хлопчики можуть прибирати в хаті, дівчатка забивати цвяхи. На нашу думку, така розмитість пов'язана із зміщенням гендерних ролей у зв'язку із демократизацією суспільства, емансипацією жінок тощо, хоча варто говорити, що певна диференціація в розподілі праці продовжує існувати.

На нашу думку, варто наголосити на пастухуванні. Раніше діти з 6-7 років пасли гусей, качок, курей, після семи – корів. У 50-х роках кожна дитина випасала саме свою корову, з 60-х почали формуватись череди, випасання худоби проводили діти разом із дорослими. В радянський період підлітки з 15 років працювали в колгоспі коло коней. Але цей вид заняття сьогодні майже зник із дитячого побуту. Це пов'язано з тим, що наукові технічні революції привнесли в повсякденний побут чималу механізацію праці. Через те у батьків з'являється час на виконання тієї роботи, яку раніше виконували діти. Тому зменшення мотивації для засвоєння дорослого досвіду призводить до збіднення форм та способів випасання худоби, зменшується сфера та інтенсивність задіяності. Для дітей від постійного заняття такі доручення стають разовими, відповідно дитяча творчість, фантазія та сфера реагування збіднюється.

Зміна акцентів у вихованні дітей останніх десятиліть пов'язана й зі зміною соціального ладу в країні. Це призвело до того, що діти і дорослі вже не вважають нормою обов'язку участі дітей у господарюванні. Поширюється таке явище, як заробітчанство, яке видозмінювалося впродовж досліджуваного періоду. Як правило, воно зводилося до продажу речей, що давали батьки, або самостійного продажу (зазвичай, зібрані власноруч ягоди, овочі, лікарські рослини, гриби, вирощені квіти) тощо. З 90-х років на Зелені свята продають зілля, квіти, зібрані на власній ділянці, у полі, в лісі. Було поширеним випасання худоби як форма заробітчанства за домовлену плату (їжу, одяг, гроші). На сьогодні найпоширенішою формою оплати залишаються гроші. Ще одним із сучасних способів заробити в батьків або в бабусі, дідуся є виконання дрібних коротких за часом замовлень (на декілька годин, на день-два): допомога в господарстві (роботи в городі, в саду, полі), догляд за дітьми тощо. Наприклад, діти торгують із батьками на базарі у вихідні дні, збирають на городі колорадських жуків за завчасно домовлену платню. Подібної практики навіть у середині ХХ ст. ще не було.

Процес формування необхідних виробничих знань і навичок регламентувався усталеними сімейними традиціями та нормами звичаєвого права, традиційним розподілом праці, успадкованістю професійних знань від родини.

Залучення дітей до ремесел у традиційному суспільстві починалося з 5-6 років і базувалося, як правило, на врахуванні вікових та індивідуальних особливостей. Професійний вибір міг впливати з нахилів дитини, роду занять батьків, а також видів праці, поширених у тій чи іншій місцевості.

Як правило, дітей раніше змалечку привчали до тих ремесел та промислів, якими займалися в сім'ї (гончарство, плетіння кошиків, вишивка та ін.), що забезпечувало передачу родинних професійних знань, умінь, навичок, звичаїв та традицій. Насамперед це залежало від природного середовища: діти, які жили біля річок чи озер, призвичаювалися до рибальства: дев'ятирічна дитина вже в'язала жаки, сукала мотузки, різала на

кіш лозу, допомагала тягнути невід, викидала підсаками лід з ополонки тощо. У районах, де були ліси, займалися збиральництвом: діти збирали гриби і ягоди у такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, а й на продаж. У місцевостях, багатих на глину, діти допомагали батькам робити гончарні вироби, нерідко їх розписували¹⁰⁴ тощо.

Спадкова передача професійної майстерності від батьків до дітей була основною формою збереження наступності, спадкоємності національного традиційного ремесла. Успадкування сприяло виникненню династій, створенню мистецьких осередків. Існування династій спричинило виникнення виробничої лексики у повсякденному житті: топонімів (Бондарева вулиця, с. Гути), гідронімів (о. Гумнище), прізвищ і прізвиськ (Кушнір, Коваль, Бортнянський) тощо. Наприклад: “Певний кут називається Постоловим, де проживають чоботарі”¹⁰⁵.

Майстри вимогливо ставилися не тільки до передачі необхідних технічних чи технологічних прийомів, а й до певних світоглядних уявлень, морально-етичних засад професії, й шанобливого ставлення до ремесла як спадкового заняття та засобу збереження традицій роду.

Процес залучення дітей до сімейних ремесел, по-перше, демонстрував, що діти є не тільки пасивними споглядачами та повторювачами діяльності дорослих, а й активними творчими учасниками, які часто корегували та вдосконалювали виробництво. Спостереження та привчання дітей до ремесел сприяло засвоєнню етнічного досвіду для виконання соціальних ролей, передачі досвіду із покоління в покоління, розширенню й поглибленню змісту власне дитячих занять та видів роботи як складників дитячої субкультури.

На сьогодні прилучення дітей до ремесел відживає. Але змінився його механізм та зміст. Діти відвідують різні позашкільні заклади, школи мистецтв, де їх знайомлять із різними видами декоративно-вжиткового

¹⁰⁴ РФ ВДПУ, ф.26, оп. 1, спр. 46. 190 Арк..

¹⁰⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 10. Арк.9.

мистецтва: гончарством, вишивкою, бісероплетінням, малюнком на склі, писанкарством, декоративним розписом. У приватній “школі-АІСТ” м. Вінниці до 2009 року був урок кераміки, який проводився як з дошкільнятами, так і з дітьми шкільного віку. Розкривають молодому поколінню світ краси витворів народного мистецтва, допомагають опанувати техніку їх виконання, навчають дивуватися вмінню і мудрості форм, що сягають корінням у тисячолітню давнину народної культури, традиції, які передаються із покоління в покоління. Тобто діти набувають не лише навички роботи, які можуть допомогти у виробленні матеріальних ресурсів, а й мистецької складової. Це скоріше виховна сфера життєдіяльності.

Дитячу моду виділяємо одним із компонентів дитячої субкультури. Вона є найважливішим регулятором масової поведінки й спілкування, що відіграє значну роль у вихованні людини, формуванні її особистих переконань, а також стратифікованих уявлень про мораль, красу. Це насамперед позиціонування себе в суспільстві, тому є важливим компонентом. До дитячої моди та естетичних уявлень навколо неї належать різні дитячі прикраси, оздоби, виготовлені власноруч, зокрема із природних матеріалів, створенням яких переважно займалися дівчатка: які прикрашали голову віночками з квітів (кульбаб, ромашки), робили намисто та браслети з різноманітних ягід, кісточок та квітів (горобини, зеленої калини, шипшини, смородини, вишень, шкарлуп гарбузового насіння, інколи з гороху, каштанів, жолудів, латаття, відцвілих підсніжників), макаронів, бісеру. Сережками слугували ягоди черешень і вишень, квіти кульбаби, кліпсами – листки мальв, обручки – виготовляли з кульбаби, дроту та трави, нігті – з пелюсток маленьких квітів. Дуже часто діти робили собі з лопухів шляпи, спідниці, парасольки, з листя каштана, очерету плащі та спідниці і прикрашали квітами. Сухе листя слугувало матеріалом для шарфів, квіти

лопуха (реп'яхів) – для брожок, а з листя рослини можна було зробити сумочки¹⁰⁶.

Використовували й підручні матеріали. З газети складали пілотки, а в 50-х рр. ХХ ст. з катушок із ниток робили собі підбори, прив'язували їх до взуття. Реципієнт з с. Круподеринці 1947 року народження розповідає, що “в сестри були такі боти резінові, колись увійшли в моду, туди туфлі вставляються або якісь дерев'яні колодки, так я їх тихенько візьму та побіжу, ах мамо моя рідна, прикріплю нитками катушки, щоб стукали, радію”¹⁰⁷.

На сьогодні серед дітей, які копіюють молодь, поширеною є мода на бодіарт у вигляді татуювання, зробленого з наклейок або намальованого самостійно різними засобами (ручкою, фломастером, тичинками квітів тощо). На наклейках, які пропонує сучасне виробництво, здебільшого зображені герої мультфільмів і коміксів, квіти, машинки. Діти часто малюють побачене самостійно, оскільки сюжети є простими для виконання і більш відображають дитячий світогляд. Якщо ж сюжети копіюються частково, то діти намагаються відтворити й топографію розміщення.

Використовуються речі, які доступні дітям з матеріальної точки зору, якими вони можуть розпоряджатися самостійно, адже це імітація, й діти це розуміють. Показовим на такому тлі є мода на татуаж. Діти тільки імітують татуювання ручкою, фломастером або за допомогою наклейок. Семантичне навантаження тату для них не має першорядного значення. Це не вияв синкретичного зв'язку з природою, як для первинних людей, або ознака соціальної стратифікації. Сьогодні це скоріше наслідування старшої молоді як окремої вікової верстви з її прагненням до самовираження.

¹⁰⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 98. 3 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 23, спр. 80. 4 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 18, спр. 55. 1-10 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 93. 7 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 4, спр. 80. 10 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 10, спр. 95. 12 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 14, спр. 116. 3, 7 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 108. 4, 22 Арк.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 18, спр. 56. 15-17 Арк..

¹⁰⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.8.

З'ясувавши природу татуювань у дітей зазначеного періоду, дійшли висновку, що діти розмальовують власне тіло з метою прикраси. Відбувається вікова градація. З віком для дітей тату з області “сакральної” та “декоративної” поступово переходить у соціалізуючу. Вони використовують свої техніки, це зручний підручний матеріал – ручка, наклейки.

Через подібність, наслідування дорослого комплексу дитячий одяг не був об'єктом дослідження етнологів XIX – першої половини XX ст. Вони вивчали значення кольору одягу в статевій стратифікації дітей. Навіть за віковим показником різниці у вбранні не існувало, адже селянські діти носили переважно перешитий одяг дорослих. Основним, а подекуди й єдиним одягом була сорочка, хоча вбрання міських дітей розрізнялося за призначенням – повсякденне, святкове, а також спеціальна форма для навчання.

Сучасні дослідники вважають, що дитяча мода виокремилась у світській культурі наприкінці XIX ст. В Україні тільки у досліджуваний період вона стала повсякденним явищем. Комплекс вбрання нормується за статевою ознакою: за дівчатами закріплюється яскравіша гама кольорів, а хлопчиками – темніша. З'являються моделі одягу, призначені тільки для дитячого віку. Поширюються нові елементи: штани, комбінезони, лосини, панамки, блайзери тощо. Впроваджуються аксесуари, розраховані на дитячу аудиторію. Їм притаманна особлива конструкція та використання дешевого матеріалу. Водночас святковий одяг зберігає наслідування дорослого.

У моделюванні одягу як специфічній галузі сучасного промислового прикладного мистецтва спостерігається активне освоєння етнокультурних традицій, унаслідок чого в сучасному уніфікованому одязі з'являються окремі національні та етнорегіональні елементи¹⁰⁸.

В дитячій моді досліджуваного періоду найяскравішим проявом етнічної самобутності стала вишивка. Під час хрущовської відлиги з

¹⁰⁸ Поділля : іст.-етногр. дослідж. / за ред. Л. Ф. Артюх, В. Г. Балущок, З. Є. Болтарович та ін. К. : Доля, 1994. С. 276.

пожвавленням інтересу до минулого, етнічної культури, будинки моди почали використовувати в дитячих моделях елементи традиційної вишивки. Такий процес набуває особливого звучання з глобалізацією суспільства, адже за допомогою саме етнічних елементів можливе збереження самобутності культури.

Сучасна дослідниця О. Косміна не випадково вважає, що внаслідок трансформації традиційних світоглядних уявлень сучасне суспільство змінило й своє ставлення до одягу. Одягові тканини, їх колір та декор, характер крою складових частин вбрання, а також прикраси втратили в уявленнях сучасної людини своє традиційне сакральне-оберегове значення і сприймаються нею тепер здебільшого лише як стилістична або декоративно-художня цінність¹⁰⁹. Зокрема, на сьогодні орнамент вишивки в одязі сприймається вже не як маркер мешканців певного етнічного регіону, віку чи соціального статусу його носія, а як ознака належності вбрання, оздобленого вишивкою, до так званого “етно-стилю”. В незалежній Україні йде немов зворотній процес. Етнічний костюм повертається з концертної сцени на вулицю, зокрема на етнофестивалі, де своєрідним дрескодом виступає вишита сорочка, силянка не тільки серед молоді, а й поміж дітей. Останніми роками одягання дітьми вишитої сорочки використовується як елемент патріотичного виховання.

Слід відзначити, що дитяча мода реагує на навколишній світ. В одязі з’являються герої найбільш популярних мультфільмів, кінофільмів (Гаррі Потер, Курсанти, Ранетки). Дитяча культура засвоює зміни навколишнього середовища для дітей, певним чином формує їх ілюзію в середовищі дорослих. Наприклад, під час помаранчевої революції поширюється використання в одязі оранжевого кольору.

¹⁰⁹ Косміна О. Українське традиційне вбрання в сучасному урбаністичному середовищі (з досвіду етносоціологічного дослідження) // Етнічна історія народів Європи. К., 2006. Вип. 21. С. 29.

У цілому світова дитяча мода глобалізована, але в останній час окреслилася тенденція її глокалізації за рахунок етнічного забарвлення, що розглядається як протистояння уніфікації повсякденного життя.

2.2. Побутування дитячих ігор та використання іграшок

Ігри як складні суспільно-культурні явища є частиною повсякденного життя людей і підлягають визначеним правилам, через які встановлюють всезагальний порядок у середовищі, де живуть ¹¹⁰.

Гра – це діяльність, у якій дитина спочатку емоційно, а потім інтелектуально засвоює всю систему людських взаємин. Вона є добровільною дією або заняттям, що проходить у конкретно-часових і просторових рамках за вільно прийнятими, але абсолютно несталими правилами, має обмежену власними рамками мету, супроводжується почуттям напруги і радості, а також розумінням знаходження “в іншому вимірі”, відмінному від повсякденного життя¹¹¹.

Саме в ній, як у особливому історично започаткованому виді людської практики відтворюються норми людського життя і діяльності, підпорядкування яким забезпечує пізнання та засвоєння предметної соціальної дійсності, інтелектуальний, емоційний і моральний розвиток особистості. У грі формуються майже всі особливості і можливості особистості дитини, виробляються спритність, допитливість, зацікавленість, кмітливість, воля, активність. Вона виступає школою спілкування для дитини. В грі дитина сама прагне навчитися того, чого вона ще не вміє.

Гра тривалий час розглядалася вченими XIX ст. як об’єкт фольклористики, з застосуванням методологічної бази цієї науки. Відповідно

¹¹⁰ Зогович С. Ознаки деяких дитячих ігор із Македонії та їхня збереженість із минулого й дотепер // НТЕ. 2009. № 3. С. 57.

¹¹¹ Гейзінга Й. Homo Ludes. К. : Основи, 1994. 250 с.

розглядалася цілісно не сама гра, а лише її фрагменти, здебільшого вербальні, що характеризувалися в загальній концепції архаїки фольклору¹¹².

Саме через народну дитячу гру дитина якби проходить перші ініціації, що ведуть до інкультурації та соціалізації, набуває емпіричного досвіду, що формує стереотипи поведінки. Тобто, відбувається її особистісне становлення, насамперед, як носія етнічної самосвідомості.

За своїм змістом ігри органічно пов'язані з життям, працею і поведінкою дорослих членів суспільства. Сюжети ігор відображають реальні умови життя дитини. Вони змінюються від конкретних умов життя, від входження дитини в навколишню реальність, її кругозору.

Існує ряд класифікацій дитячих ігор. Більшість дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, намагалися дослідити ігровий феномен за допомогою визначення чітких критеріїв типологічних характеристик ігор і в такий спосіб встановити зміст гри. Наприклад, розглядали такі види: драматичні, спортивні й орнаментальні (з елементами танців та хореографії), кожна з яких ділилася, в свою чергу, на декілька підгруп за подібністю. З моментами фізичного опанування якихось якостей (ігри з бігом, стрибанням) є поділ ігор на побутові й виробничі (В. Всеволодський-Гернгросс)¹¹³, формальні (в основі яких лежать забуті обряди), хороводні (побутові), імпровізаційні та фізичні ігри (О. Капица)¹¹⁴, хороводні, драматичні ігри та спортивні, де словесний компонент виступає незначною мірою й не є визначальним для перебігу гри (Г. Довженок)¹¹⁵, дидактичні, рухливі з обмеженим мовленнєвим текстом, рухливі хороводні ігри, ігри мовленнєвої

¹¹² Аксьонова Н. Методика дослідження народних ігор // Етнічна історія народів Європи. К., 2006. Вип. 21. С. 47.

¹¹³ Всеволодский-Гернгросс В. Введение // Игры народов СССР. М.-Л. : Б. в., 1933. С. 1-13.

¹¹⁴ Капица О. И. Детский фольклор. Песни, потешки, дразнилки, сказки, игры. Л. : Прибой, 1928. С. 136.

¹¹⁵ Літала сорока по зеленім гаю : дит. та молодіж. укр. нар. ігри: для серед. та ст. шк. віку / упоряд. та авт. приміт. Г. В. Довженок; худож. С. Г. Урбанська. К. : Молодь, 1990. С. 153.

спрямованості, обрядові та звичаєві ігри, ігри історичної спрямованості (Н. Луцан)¹¹⁶, за віковою категорією школярів, за характером організації фізичної діяльності, за предметно-жанровими ознаками, за часом і місцем проведення, за змістом, за формою фізичного та естетичного виховання, за основним видом діяльності, за переважаючим проявом фізичних якостей¹¹⁷, в якій вивчення дитячих ігор відбувались на основі дитячих ігор як запозичення з обрядової або трудової діяльності дорослих тощо.

Запропоновані класифікації, на нашу думку, можна застосувати як модель для дещо умовного поділу народних ігор, необхідного для визначення їх місця й ролі в процесі інкультурації.

Для простеження побутування народних ігор в другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. на Вінниччині, автором був розроблений запитальник, в основу якого був покладений територіальний принцип, який передбачав з'ясування: які ігри діти грають на свіжому повітрі, в школі, в дитячому садочку. Реципієнтами стали жителі міста Вінниці та Вінницької області.

Так, аналізуючи відповіді авторського запитальника, присвяченого вивченню народних дитячих ігор, можна простежити, що більшість з них є й залишаються активними складниками дитячої субкультури.

Вимальовується наступна класифікація народних ігор, які побутували в другій половині ХХ ст. та збереглися до сьогодні на території Вінниччини: рухливі ігри без предметів та з предметами, сюжетно-рольові, розважальні, ігри-тайники, словесні, настільні, азартні, звуконаслідування.

Одним із найпоширеніших видів ігрового фольклору є рухливі ігри без предметів та з предметами, які представлені широким арсеналом текстових варіантів. Вік дітей від 7 до 12 років усвідомлюється не тільки як період ігрового стану, а як час переходу від пасивної ігрової поведінки до активного засвоєння просторових елементів, повного олюднення сусідніх територій, що

¹¹⁶ Луцан Н. І. До питання про класифікацію народних ігор // Наука і освіта. 1999. № 4. С. 104-107.

¹¹⁷ Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги. ХАрк.ів : Друк ЛТД, 1999. 528 с.

визначаються як проходження їх – “гуляння”, “розваги”¹¹⁸. Гра має багатотворний вплив на фізичний розвиток дитини, яка в процесі гри аналізує себе як соціальна істота.

Типовою грою малих вінничан другої половини ХХ ст. були: “Грядки” – мати на городі виділяла кожній з дітей грядку, а вони змагалися між собою, хто її першим виполе.

Інша гра “Вибивала” полягала у тому, що діти стояли у колі, а ведучі по боках та намагалися влучити м’ячем по суперниках, вибити (інколи м’яч робили із свинячого кендюха (набивали його соломною або сухою травою), а весною – з шерсті корови). Вона сприяла фізичному розвитку дитини.

Респонденти 1940-х років народження наголошують, що на початку 50-х років ХХ ст. сільські діти гралися мало за браком часу, який йшов переважно на роботу (збирання буряків, картоплі, колосків, заготовку листя в якості “утеплюючого” матеріалу та для опалення. В післявоєнний період було багато неповних родин, тому на дітей покладались основні сили. Та попри це вони все ж знаходили час на ігри.

У 50-60-х рр. діти в сільській місцевості більше працювали біля землі – допомагали батькам на городі, по господарству, влітку пасли корови (пастухами були практично всі діти). Багато ігор формувалося під час випасу худоби (в залежності від того, де відбувався випас: біля водойм, в лісі, леваді). Часто діти на полі, під час випасу корів, або на леваді грали в “Слона”. Суть гри полягала у тому, що гравці (5-6 чоловік) нахилялися і ставали один за одним. Решта мали з розбігу заплигнути їм на спину. “Слон” повинен був витримати чим побільше гравців, якщо не витримував, на учасників чекало покарання. Вони мали прострибати 10 раз на одній нозі, а якщо це було на полі, коли пасли корови, то увесь день завертати корів. Саме під час гри діти засвоюють особливості стосунків між людьми, впливаються в

¹¹⁸ Аксьонова Н. Ініціація через гру (за матеріалами українських дитячих ігор кінця ХІХ – початку ХХ ст.) // Народна культура українців : іст.-етнолог. дослідж. : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. К. : Дуліби, 2008. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. С. 162-163.

колектив, освоюючи правила та обов'язки, намагаються зайняти авторитетне місце (вигравши, вона не буде “завертати корів”). Гра “Слон”, на нашу думку, є трансформованою версією традиційної української гри “Довга лоза” (гравці ставали один за одним на відстані 2-х метрів. Нагиналися, а гравець, який стояв позаду, розганявся, перестрибуючи через кожного і ставав попереду. Так робили всі по черзі).

У річці діти особливо не плавали, однак змагання бували – хто довше пробуде під водою, далі винирне. Проплисти під водою п'ять метрів означало високу майстерність.

Дуже часто пастушата вели й будівничу діяльність. З хворосту виготовляли гостроверхового куреня, називаючи його будою. Простий варіант – коли накривали хворостом листяним, і ускладнений, коли – сіном. Було престижно рити печеру. Копали в глибину 1,5 – 2 метри, клали умовні балки, крокви, накривали тонким хворостом, а зверху – землею. Такі конструкції не тільки допомагали сховатись від сонця. Критерієм їхньої надійності та міцності була відсутність протікання під час дощу. Так діти власноруч засвоювали будівничі навички і вміння господарювати.

Поширеною грою під час випасання була гра з палкою. Зазвичай, її довжина у багатьох випадках сягала 80-100 см, що відповідала індивідуальному зростові свого власника (дитини пастушого віку) у зручності нею користуватися. Таким іграми є: “Палка, палка, Німеччина”, “Цурки”, “Пекар”, “Чижик”, “Свинка”. Зауважимо, що ігри “Цурки”, “Пекар”, “Чижик” складають окремі варіантні блоки за схожістю організації та форм її проведення, хоча різняться своїми локальними назвами. Зокрема гра “Палка, палка, Німеччина” полягала в тому, що на вказівний палець діти ставили палку в вертикальному положенні та промовляли: “Палка, палка, Німеччина, скільки годин до вечора” і рахували один, два, три – поки не впаде палка. На числі, якому впала палка, вважали, що стільки годин залишилось до вечора. Часто грали в гру “Цурки”. Зі слів реципієнта з с. Круподеринець Погребищенського району “цурка” була довжиною в

двадцять і діаметром в три сантиметри. Її ставили в коло, як гарматне жерло. Ведучий вдаряв по цьому жерлу палицею, воно підлітало догори. Він мав його перехопити на льоту і вдарити ще раз так, щоб відлетіло якнайдалі¹¹⁹. Подібними є ігри в “Пекара” та “Чижика”. У змісті спостерігаємо намагання гравця влучити палицею в ціль, що раніше відігравало не менш важливе значення у підготовці хлопців до подальшого дорослого життя (метання гранати, м’яча), розвивання окоміру (попадання в мішень).

Палку використовували як зброю і знаряддя праці. Ігри, де використовували палицю, можна поділити на два види: кидання палиці різними способами та як маніпулювання, влучали нею по якомусь предмету¹²⁰. В кожному селі одна й та ж сама гра могла мати відмінні правила. В. Балушок вважає, що символіка палиці не просто пов’язується із символікою удару, вона слугує предметом, за допомогою якого проходить різного роду ритуально-символічні перетворення-переродження. Тобто, за допомогою ударів такого знаряддя можна “клепати”, “перековувати”, проводити ритуальне переродження, народження “іншої” особи¹²¹.

У “Свинку” грали за допомогою “ковіньок” (палиця з одним загнутим краєм). Вони мали довжину біля 60-70 см, потовщення на кінці діаметром біля 6 см. Сама “Свинка”-шайба зроблена з дерева. Її мають усі учасники “свинарі” забити (загнати) ковінькою по черзі у ворота. Найчастіше усіх гравців могли називати “пастухами”, або так звали лише тих, що зазнали поразки. В дитячому розуміння учасники під час гри “пасли свинку”, при цьому підтверджували вправність і здатність до пастухування, а той, хто програвав, мав пасти худобу переможців. Отож, під час гри відбувався

¹¹⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.4.

¹²⁰ Аксьонова Н. В. Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця XIX – початку XX століття) : дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.05. К., 2006. Арк.76.

¹²¹ Балушок В. Перероджуюча семантика удару в фольклорі й ритуалі // Регрес і регенерація у народному мистецтві. К., 1998. С. 82-83.

певний етап соціалізації для дітей як пастухів. Адже у “пастушат” суспільний статус був вищий, ніж у дітей молодшого віку.

Користувалась увагою гра в “Камушки” або в “Гудзики”. В руку брали невеличкі камінчики (їх виготовляли самі діти з черепків) в розмір гудзика по 5-6 штук і викидали їх на землю. Після підіймали по одному і підкидали вгору. Завдання граючого одночасно зловити камінчика і підняти з землі іншого, після підкидали 2 разом, яких потрібно зловити і підібрати третього. Переміг той, хто зловив всі камінчики. Отож, це ігри на вправність, витримування балансу, швидкість реакції. Такі “кумушки” були майже у кожного пастуха. Це не прості камінчики, а череп’яні округлі вироби. Їх діти витесували об цеглу і робили круглими. Вони дуже часто губились, бо були малими, але мали важливе значення для дітей.

У 1950 – 1970-х рр. досить популярними були ігри, як у місті так і в сільській місцевості, “Жмурки”, “Войнушки”, “Розвідника”, “Знам’я”, “Хованки”, “Вибивалки”, “Квача” (їх можна вважати традиційними, вони простежуються до сьогодення). У дітей, які грають в гру “Жмурки” правила, практично, в усіх однакові, відрізняються лише тексти лічильних формул та примовок. Наприклад: “Еники, беники, їли вареники. Еники, беники, кльош, вийшов жмуритись матрос”¹²², або “Той, кому випало жмурити, відвертається та промовляє із заплющеними очима: раз, два, три, чотири, п’ять, я іду шукать. Коли угледить когось, крикне: “На гарячій місці”. Та біжить застукувати. Прикаже: “Друга курка – жмурка”. Це означає, що другий гравець, якого застукають буде жмурити”. Або: “Хто не сховався, я не винен”. При “застукуванні” промовляли: “Тра-та-та за Олю”. Є така думка, що число 5 вживається в лічилках не випадково. Поширеним є трактування магічної цифри 5, як долоня з п’ятьма пальцями, а В. Топорков вважає, що воно має відтворювати п’ять елементів, які складають першооснову світу. Тому число п’ять вважається “закінчено/замкненою”

¹²² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 60. Арк.3.

множиною¹²³, яка самодостатня для виконання обряду переходу з одного світу до іншого. Тому лічилки, що мають рахунок, користуються популярністю і досі. Зустрічаємо ще один варіант: “Хобри, хобри ховайся добре, як найду роздеру, як зелену жабу”. “Дехто просто рахував до 10”. Йдучи ховатися, діти промовляли: “Летіла сорока-білобока. І кричала: - Кра-кра-кра! Ти, Васю, заплющ очі, ми втікаємо всі з двора”¹²⁴. За допомогою лічилки діти входили в гру і перебували одночасно у двох світах – дійсному і вигаданому. Саме в них присутні прояви потойбічного в ігровому колі, що моделюють відповідні положення “Сліпа баба йде – не баче”. Дитина під час гри повинна бути меткою, кмітливою, пам’ятливою, догадливою, спритною. І саме тому в цій грі лічилка допомагає виграти.

Поширеною серед дітей шкільного віку є гра у “Квача”. За допомогою лічилки вибирали, хто буде квачем, а після вирішували, в якого квача будуть грати – дерев’яного чи залізного. Квач мав наздогнати когось із гравців, а гравець, який бажає уникнути удару, намагається доторкнутися до якого-небудь дерев’яного предмета (кілок, стовп, паркан, дерево) або залізного, й того квача облишать, побігши за іншим. Кого наздогнавши торкне, той квач¹²⁵. Під час гри діти закріплювали інформацію про об’єкти навколишнього середовища (розташування дерев, будинків, огорож тощо), формуючи спостережливість.

У гру “Гуси ” – грає скільки є дітей. 3-поміж себе обирають матку й вовка. Під час гри матка жене своїх дітей-гусей на пашу, а сама лишається вдома, потім кличе додому, а вовк їх ловить. А “І рву, і рву горішечки “діти обирали когось одного вовком, який мав десь заховатися, а всі інші діти-гуси рвали траву і примовляли: “І рву, і рву горішечки. Не боюся вовка нітрішечки, вовк за горою, а я за другою. Вовк в жупані, а я в сарафані”. Тоді вовк всіх доганяє і забирає якусь річ. Коли всіх переловить, речі

¹²³ Топоров В. Н. О числовых моделях в архаических текстах // Структура текста. М. : Наука, 1980. С. 13.

¹²⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 60. Арк.4.

¹²⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 83. Арк.14.

викуповують (потрібно виконати певні завдання, наприклад, розповісти вірш). У цих іграх йдеться про крадіжку “гусей”, дійовими особами при цьому є “вовк” (пастухи охороняли своїх тварин). У дітей виховувалась спритність, кмітливість.

Під час прогулянки діти полюбили стрибати на “скакалці”, при цьому встановлювали певні змагання – хто більше прострибає на правій нозі, на лівій і на обох не збившись, що сприяло загартуванню.

В гру “Зірниця” грали переважно в піонерських таборах, школі. Ця гра була розроблена дорослими для дітей з метою виховувати в них патріотичний бойовий дух. Дорослі вчили дітей ставити намети, орієнтуватись на місцевості, розводити багаття, вистежувати і переслідувати уявного ворога або ховатись від нього.

Свою творчість діти проявляли під час гри “Городки”, викладаючи різні конструкції з дерев’яних кілочків (кілочки вирізали самі). Відійшовши на певну відстань, вони кидали по ній палкою, намагаючись її розбити. Цю гру в Погребищенському районі називали “Бамбули”.

У 60-х роках ХХ ст. діти грали на свіжому повітрі в гру “Третій зайвий”. Правила гри полягали у тому, що діти ставали в коло по двоє, перший за спиною другого. Було 2 чоловіки ведучих, один з них доганяє, а інший тікає. Той, що тікає, щоб його не зловили, непомітно стає третім до будь-якої пари дітей, що утворили коло. Хто стає першим з трьох, повинен тікати від того, хто ловить, в разі, коли зловив ведучий, міняються ролями¹²⁶. В “Класи” грали як у селі, так і в місті переважно дівчатка, але інколи до неї залучались і хлопці. Малювали квадрати від 1 до 10, кидали на 1 клітинку камінець або коробочку з піском і пересовували ногою на 2-гу клітинку, а після на 3-тю тощо. Ці ігри розвивали у дітей спритність, уважність, рухливість.

Улюбленою серед дівчат і хлопців сільської (певний час міської до 70-х років) місцевості була гра в “Ножик”. Її грали під час випасання худоби (по

¹²⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.1.

черзі учасники гри кидали його в землю прямо, з переверотом, з лоба, носа, підборіддя, плеча, руки. За попадання ножем у землю отримували бали. Виграє той, у кого найбільша кількість. Це одна з ігор, в якій виносилось покарання для того, хто програв. Переможці гри брали дерев'яні кілочки і забивали в землю, а той, хто програв, зубами повинен був витягнути їх. В цю гру грали до 80-х років). На сьогодні вона втрачає свою актуальність, так як зникають умови для цієї гри. Діти перестають брати участь у пастухуванні, де одним із важливих атрибутних елементів спорядження був ніжик.

Відома гра “Чампули” (брали невеличкі дрючки, ставили банки (від фарби) за метрів 5, 10 і кидали по них дрючками. Щось подібне до сучасних кеглів)¹²⁷. Вона подібна до ігор “Городки” та “Бамбули” за формою організації та проведенням, але відрізняється інвентарем. Діти розвивали окомір, спритність, орієнтування в просторі, фантазію.

Як і по всій Україні ігри пристосовували до конкретного природничо-географічного середовища. Зокрема “Чорт і скали” (для гри вибирали рівчак, щоб по обидва боки були горбки. Чорт був посередині – в рівчаку, а всі інші з однієї сторони горбка. Завдання дітей – перебігти на іншу сторону, щоб не зловив чорт, а чорта – зловити дітей. Кого зловив чорт, той залишається у рівчаку. Кого останнього зловили, той і буде чортом.)¹²⁸. Під час цієї гри не всі учасники охоче погоджувалися на роль “чорта”. На нашу думку, це пов'язано з негативними персонажами стародавньої української міфології – Чорта та відбувається момент повчання, щоб діти вчилися виявляти негативне ставлення.

В гру “Толока” грали вдень у лісі. Зміст її полягав у тому, що діти з болота “будували” різні види споруд (житлові, приватні та громадські господарські, культурно-культові тощо). Таким чином, вони залучались до засвоєння елементів матеріальної та духовної культури, зокрема форм, типів, функцій, знайомилися із будівельним потенціалом природних ресурсів,

¹²⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.1.

¹²⁸ Там само. Арк.1.

народним етикетом, світоглядними уявленнями та віруваннями (вибір місця, практичним та сакральним значенням зон інтер'єру, особливостей декорування). Подібною до “Жмурок” була гра “Химпиль”, яку грали в лісі ввечері (було дві команди, одні ховались, другі шукали)¹²⁹.

Зустрічається гра, що пов'язана зі специфікою господарської діяльності та ремесел і промислів, що побутували у селі. Зокрема, це – “Джоска”, яка зафіксована в с. Круподеринцях Погребищенського району. Для гри брали шматочки баранячої шкіри та виплавленого олива. До олива притискали кусок баранячої шкіри і з'єднували дротом (проволкою). Отримана конструкція називалась “джоска”. За правилами гри її підкидали правою ногою (правим боком). Хто більше підкине на нозі “джоску”, той і виграв. І кожен бив тільки правою ногою¹³⁰. Слово “джок” запозичене із східнороманських мов. З румунської “jos” – означає “гра, танець”, молдавської “жок”, від латинського “jocus” – “жарт, гра, жартівлива пісня”¹³¹. На нашу думку, дане іноетнічне слово, пристосувавшись до української мови та місцевого діалекту, може мати такий семантичний відтінок, а саме: “дати джосу” – перемогти, випередити, втерти носа.

У 1960-1970-ті рр. найбільш популярними були – “Горю-дуб” – діти стають в пари. Виконавець горю-дуб попереду і співає: “Горю-горю-палаю, кого хочу – спіймаю, кого хочу – спіймаю. Раз-два-три. Біжіть. Перша намагається оббігти горю-дуба і зійтись з іншої сторони, кого спіймає, з тим стає позад усіх, хто без пари, той стає горю-дубом”. Зміст слів “горю, палаю, кого хочу – спіймаю” є, ймовірно, варіантом давніх священних текстів обрядодійств біля дуба, що означало покарання тим, хто без дозволу прагне його зачепити. Звичайно, уже не вживаючи ці формули у ритуальній площині,

¹²⁹ Там само. Арк.1.

¹³⁰ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.5.

¹³¹ Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. Т. 2. К. : Наук. думка, 1985. С. 53; Словник української мови. Т. 2. К. : Наук. думка, 1971. С. 263.

а тільки в побутово-ігровій, діти все ж таки знайомляться із давніми символами духовної етнічної культури українців.

Грали і в гру з палкою, яка мала назву “Чижик”. Вона полягала у тому, що “діти в землі робили невеличкий рівчачок, клали палицю і її ж підкидали, а інший ловив. Якщо зловив, додаються бали тому, що ловить і кладуть іншу палку і той, хто зловив її, повинен попасти в ту палку, що кладуть. Якщо зловив – мінус мені. Якщо не зловив, і попав – йому плюс, а мені мінус. Ну отак і грали”¹³². У дітей розвивалася увага та спостережливість.

Полюбляли грати різні ігри з м'ячем, зокрема “вище землі” – кидали м'яч, хто швидше до нього підбіжить, той і виграє¹³³. “Штандер” – всі ставали навколо ведучого, який тричі підкидав м'яч, промовляючи: “Штандер, штандер...”, а після промовляв ім'я одного з гравців. Всі, крім названого, втікають. Той, чиє ім'я назвали, намагається якнайшвидше піймати м'яч і крикнути: “Штандер”. Всі іграки завмирають на місці. Ведучий говорить кількість кроків і крокує до того, хто залишився. Потім кидає в нього м'яч, якщо попадає – водить¹³⁴ тощо. Ці ігри розвивають у дітей точність рухів, координацію, спритність, влучність, витримку.

У 50-90 рр. XX ст. поширеною грою серед дітей була і є гра “Козаки-розбійники”. Група дітей визначала “козаків” та “розбійників”. Розбійники ховались від козаків, а козаки мали їх наздогнати¹³⁵. Гра була азартною, масовою, її правила змінювалися в залежності від умов місцевості Вінниччини, але суть не змінилася. Поширеними серед дворових дітей є ігри в “Войнушки”. Зокрема хлопчики до кінця 90-х рр. XX ст. грали у “війни”, яку організовували та грали в залежності від природно-географічного фактора на болоті, суші, воді¹³⁶. Її грали як зимою, так і літом хлопці. Інколи до неї залучалися дівчатка у ролі медсестер. Зброю робили самі – витісували

¹³²РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк..4.

¹³³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 42. Арк.8-11.

¹³⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 42. Арк.12-16.

¹³⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр.60. Арк.7

¹³⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 5, спр. 77. Арк.2

з дерева, з дошки автомати і ними гралися “в німців”, “в фашистів”, “в білих” і “наших”. Під час гри використовували різні предмети, в тому числі й природну сировину (гранатами слугували яблука, болото, взимку – сніжки), автомати були дерев’яні. У них відчуваються нашарування історичного досвіду Другої світової війни. Особливо в 70-ті роки ХХ ст., коли розпочався пік культу героїзму радянського народу у Великій Вітчизняній війні, вшанування ветеранів¹³⁷. У цей період суспільство виявляло заінтересованість тематикою війни через вплив кінематографії. Наприклад, “Про Штірліца”, “Сімнадцять миттєвостей весни”, “Визволення”, “Живі та мертві” тощо. Саме через фільми діти спостерігали живе відчуття війни, бачили героїчні подвиги. Тобто у дитячій субкультурі можна простежити відбитки ідеології дорослого світу. Діти у 80-х роках ХХ ст. замінюють цю гру на приставки, ігри з трубочок (з природного матеріалу, з ручок). Серед забав орієнтованих на війну була гра “в брызгалку”: струмені води виконували роль “кулі”, облив – значить “поранив”. Популярною залишається рухлива гра “Знам’я” – дві команди, поле ділили на дві частини, в кожній мале коло і ставили в центрі кілочок або гілку (“знам’я”). Завдання противника вкрасти знам’я, перенести на свою частину. При цьому викрадача могли заморозити. Єдине безпечне місце на чужому полі – це той круг, де стояло знам’я. Хто перенесе знам’я – той виграв¹³⁸.

Поширеними були ігри в “Фургало”. Грали взимку – “забивали в лід великий стовбур дерева, накладали на нього колесо і прив’язували до нього палицю, до якої прикріплювали санки. Кілька чоловік крутили колесо і санки, що створювали їзду по колу з великою швидкістю”. Інша гра “Платочок” – “діти сідали в коло, один хтось кидав платочок за спину іншому, і він того наздоганяв, якщо не наздожене – ставав ведучим”.

У дитячих садках міста діти люблять грати в гру “Кіт і миші”, яка полягала у тому, що всі діти ставали у велике коло. Вибирали мишу і кота.

¹³⁷ Гримич М. Дитяча субкультура ...С. 179.

¹³⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 40. Арк.33-35.

Завдання кота було наздогнати мишу, яка тікала від нього. Діти допомагали мишці, щоб кіт її не зловив. Подібною до цієї гри є “Зайчик” – діти водять коло, всередині – зайчик (хлопчик), він намагається втекти з кола, але іграки стають щільніше і не пускають. Якщо все ж таки втік, діти його ловлять. Хто зловив – той зайчик.

“Панас” – вівся діалог між дітьми, який полягав у тому, щоб Панас ловив дітей – семантика назви гри знайомить дітей з традиційними українськими іменами.

“Гнізда” – хтось один був совою, в нього не було гнізда, решта всі сиділи по своїх “гніздах”. Коли сова каже “день”, то всі виходять із своїх гнізд, а коли – “ніч”, то швидко повертаються назад, чиє гніздо зайняте, чи не встиг, той стає совою. Така гра мала й інші назви “сови”, “день і ніч”.

“Море хвилюється раз...” – діти рухаються, виконуючи певні рухи, на рахунок “три” зупиняються в русі, ведучий мав відгадати, яка дія виконувалася; “Гаряча картопля” – в колі ловили ніби гарячу картоплю, але її не треба було ловити, хто зловив, ставав на місце ведучого. В дітей розвивалась фантазія, кмітливість.

“Холодно-гаряче” – хтось виходить із кімнати, а потім, повернувшись, має знайти схований предмет.

Реципієнти, народжені в 70-х рр., наголошують на тому, що в гру “Резинки” грали в основному дівчатка на перервах у школі, в дворі, і там, де була вільна хвилина, щоб можна пострибати.¹³⁹ В школі грали учні з першого до сьомого класу. Для гри потрібно шматок резинки довжиною біля 3 метрів, кінці яких міцно зв’язані. Якщо в грі 3 дівчинки, то кожна грала за себе, якщо 4 – грали парами (пригали доти, поки одна не зіб’ється). У грі існувало в основному 4, інколи й 6 позицій рівня складності: 1-а – резинка натягувалась на рівні щиколоток, 2-а – на рівні колін, 3-а – на рівні бедер, 4-а – талії, 5-а – грудей, 6-а – ший. Зустрічаються випадки, коли в гру “Резинки” грали і хлопчики і дівчатка до 10 і більше чоловік. Резинку

¹³⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 77. Арк.28-30.

натягували всі учасники на рівні щитоколоток. Промовлялись слова: “Три, п’ятнадцять, дев’ять, двадцять” – і всі учасники повинні були вистрибнути з резинки. В кого на ногах залишиться резинка, той програв. У дітей розвивалася спритність, змагальницькі інтереси.

На зміст дитячої субкультури впливає телебачення. Якщо раніше діти орієнтувались на дорослий світ, який їх оточував, то через телебачення вони побачили новий горизонт культури. Через героїв телевізійних передач до них приходили нові герої. Водночас, нівелювалися етнічні особливості, де яскравим прикладом є гра зафіксована в Погребищенському районі Вінницької області – “Чарлі Чаплін” – всі сідали в один ряд. Перший ведучий каже: “Чарлі Чаплин вышел опять, туфель, бота, сапога, чия правая нога”. На чию ногу з дітей вказав, ті й роззуваються¹⁴⁰. Іноетнічні впливи є особливістю дитячої субкультури цього періоду.

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. кількість рухливих ігор із попередніми десятками років помітно зменшилася, діти надають перевагу технічним та комп’ютерним іграм. Хоча й досі є популярними серед дітей Вінницької області “Жмурки”, “Хованки”, “Третій зайвий”, “Вибивала” тощо. На кінець ХХ – початку ХХІ століття популярною грою є “Баба-куці” (“Сліпа Баба”), яку переважно грали в школі та садочках. “Комусь з дітей зав’язували очі, розкручували і відпускали, а він повинен був ловити дітей навколо себе”¹⁴¹.

Під час гри “Цепі, цепі ковані” ділились на дві команди: хлопчиків і дівчаток. Одна з команд говорила: “Цепі, цепі, ковані, розкуйте нас”, а інша запитувала: “Ким”. Їм називали ім’я дитини, яка мала бігти і розбити руки супротивникам. Якщо розбили руки, забирали одного учасника у свою команду, якщо ні – залишались у цій команді.¹⁴² У “Джин” діти грають як на свіжому повітрі, так і в квартирі (ведучий запитував: “Як тебе звати?”),

¹⁴⁰ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 42. Арк.37-40.

¹⁴¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.10.

¹⁴² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.10.

називає імена і кидає м'яч, якщо тобі подобається ім'я, яке назвали і ти хочеш, щоб тебе так звали, ловиш м'яч, якщо ні – відбиваєш)¹⁴³ тощо.

Деякі дослідники окремо виділяють спортивні ігри. Ми вирішили їх зарахувати до виду “рухливі ігри без предметів та з предметами”.

Популярними іграми були “Городки”, естафети із різними предметами, згодом до них починають приєднуватися футбол та волейбол. З середини ХХ ст. до вищезгаданого переліку додаються “Піонербол” – кидали м'яч через сітку, хокей. З 1960-80-х років у місті, а згодом у селі стають модними бадмінтон та теніс.

Рухливі ігри задовольняють потребу організму дитини в русі, сприяють збагаченню рухового досвіду. Адже рух – то найбільша потреба дитячого організму. За допомогою них у дітей формуються такі фізичні якості, як швидкість, спритність, витривалість.

Сюжетно-рольові ігри – це ігри, в яких на основі життєвих або художніх вражень, самотійно або за допомогою дорослих творчо відображаються соціальні відносини, матеріальні об'єкти. Найчастіше в ці ігри грають діти дошкільного та молодшого шкільного віку.

Зафіксовані нами варіанти ігор дозволяють класифікувати сюжетно-рольові ігри на наступні підвиди: сюжетно-рольові ігри, в основі яких лежать професії: “в магазин”, “у вчителів”, “у школу”, “у фермера”, “в кухаря”, “в шофера”, “в продавця”, “в перукаря”, “в бібліотекаря”, “в будівельника”, “в актора” найбільш поширені серед дітей.

Важливе місце у трудовому вихованні та соціалізації підростаючого покоління займала ігрова культура, в якій знайшли своє відображення основні заняття, потреби та цінності сім'ї: в іграх відтворювалися певні життєві реалії. Діти намагалися зімітувати працю дорослих: ставили з листя, хмизу, дошок, простирадл “хатки”¹⁴⁴, при цьому брали за модель різні елементи народної архітектури, тим самим залучаючись до матеріальної

¹⁴³ Там само. Арк.9.

¹⁴⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 56. Арк.1.

культури. Дівчатка виготовляли умовні страви з піску, з глини, овочів, фруктів, ягід, прикрашаючи листям, бур'янами, квітами тощо. Хлопчики збирали хмиз, який виконував роль “дров”. І дівчатка, й хлопчики виконували так звані “посівні роботи”: на невеличких ділянках землі робили ямки чи ярочки, засівали насіння (будь-яке)¹⁴⁵, садили грядки, кавуни¹⁴⁶.

Ці ігри відображали побутову, господарську сторону життя сім'ї. У ході гри уточнювали та поглиблювали знання та уявлення дітей. Щоб виконати в грі ту чи іншу роль, дитина мала мати своє уявлення про втілення дій.

У гру “Дочки-матері” грали вдома, в садочку, на вулиці, переважно дівчатка між собою, одна з яких виконувала роль матері, інша – доньки (або донькою була лялька). При цьому “мама” часто змінювала своє ім'я на ім'я когось із дорослих (власної матері, тітки, сусідки), копіювала їхні дії в реальному житті. Інколи дочкою була лялька. У свою чергу дитина до неї ставилася як до живої: одягала її, годувала¹⁴⁷. Діти полюбляють грати в “магазин”, який робився з підручних матеріалів, а за гроші були листочки з дерев, у “лікаря”, де пігулками були дикі рослини чи солодощі. У цих іграх діти переживали певні почуття, пов'язані з виконуваними ролями: турбота, ніжність “матері”, відповідальність “лікаря”, уважність – “продавця”.

В залежності від зміни суспільних цінностей та орієнтирів можна простежити динаміку і в ранжуванні популярних професій серед дітей у той чи інший період. Зокрема з другої половини ХХ ст. побутують ігри “в солдат”, “в моряків”, “в комісарів”, “в міліцію” тощо. З 60-70-х рр. ХХ ст. досить відомою рольовою грою є гра “в голову колгоспу” (учасники заплющували очі, один ділив поле на частини, кожен називав число і отримував ділянку під цим номером; на чийй ділянці було найбільше квітів,

¹⁴⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 27, спр. 62. Арк.3.

¹⁴⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 60. Арк.2.

¹⁴⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 21, спр. 64. Арк.1.

суниць, той ставав головою колгоспу)¹⁴⁸, “в космонавтів”, “в прикордонників”, “розвідників”, “таємних агентів” та інші. У 80-90-х рр. ХХ ст. – “в мільонера”, “в бізнесмена”, “антикілера”¹⁴⁹, на початку ХХІ ст. – “в менеджера”, “в офіс”, “в моделі” та “в банкіра”¹⁵⁰.

Отже, пізнаючи довкілля, спостерігаючи стосунки між дорослими, зокрема процесом праці, спілкування, діти обов’язково відтворюють це в іграх з однолітками, що дає їм можливість відтворювати та “проживати” безліч соціальних ролей (членів родини, представників професій тощо). Природне бажання бачити себе дорослим, бути схожим на них, спонукає дітей шукати сюжети своїх ігор у різноманітній діяльності дорослих. Саме вони є основним засобом соціалізації дітей дошкільного віку.

У сюжетно-рольових іграх дитина планує свою власну діяльність, ставить запитання та самостійно на них відповідає, описує послідовність виконання дій, спілкується з партнерами, що є підґрунтям для розвитку зв’язного мовлення, збагачення словника. Вона сприяє формуванню цілеспрямованості, самостійності, наполегливості.

В імпровізаційних іграх діти через ігрово-імітаційні форми моделюють основні заняття майбутніх чоловіків та жінок. Вже в дитинстві попередньо визначаються їхні, так би мовити, соціально-господарські прерогативи та обов’язки, формуються відповідні статево-рольові установки та етнічні стереотипи поведінки в цілому.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. по всій Україні, зокрема і на Вінниччині, побутовали і на сьогодні побутують “ігри-господарювання”, в яких діти під час гри наслідували дорослих, зокрема орали, сіяли, косили, в’язали снопи і складали їх у копи, а після молотили. Часто, беручи грабельки, лопатки в піску, створювали городець і доглядали його, закопували замість картоплі “грудки” тощо. Грали й у “весілля” (одні

¹⁴⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 27, спр. 62. Арк.4.

¹⁴⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 18, спр. 56. Арк.43.

¹⁵⁰ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 91. Арк.6-7.

учасники одягали наречену, чіпляли у волосся різні квіти, а інші готували страви)¹⁵¹, бавляться у те, що няньчать немовлят – “дочки-матері”, у будівництво хати – “в хатки”, готування їжі – “варили їсти”, “пекли з піску чи болота бабки”¹⁵².

Досить часто в садочках та на вулиці діти грають в інсценізацію казок, мультфільмів та фільмів. Зокрема це “в мушкетерів”, “в піратів”, “в бандитів”, “в Аладіна”, “в джина”, “в розбійників”, “в партизанів”, “в Бонда”, “в бригаду”, “в Катю Пушкарьову” та інші. Це пов’язано з тим, що на зміст дитячої субкультури впливає телебачення, оскільки газети і журнали як елемент ретрансляції для дітей ще не знайомий. Тому вони побачили новий горизонт культури, який відтворюють під час гри.

Зникають календарно-обрядові ігри, але деякі з них увійшли у репертуар дитячих розваг, зокрема “Подоланочка”, “Веснянка”, “Джерельце” (“Ручеек”)¹⁵³, “Путанка” (всі діти беруться за руки та путаються між собою, не розриваючи їх. Хтось один розпутує, щоб знову утворити колесо)¹⁵⁴. Діти, спостерігаючи за дорослими переймали національні особливості української культури та побуту.

Нами зафіксовано ряд ігор розважального характеру, які побутували на Вінниччині в другій половині XX – початку XXI ст. Серед них найтипівішими є такі: на вправність та винахідливість “хто вище підкине шапку”, під час прогулянки “пулялись кістками з вишень, черешень”, “поливались водою із пляшок, цвиркалок”, часто “плювали (з трубочок від ручки або робили її з трави) – хто далі”. Восени робили тарілки з соняшників, на яких намагались їздити, а також кидали їх на землю так, щоб крутилась. Любили грати у фантики або марки (вибивали на столі).

Змагального характеру набувала гра, яка полягала у тому, хто далі кине предмет (камінця чіпляли на верх патики або кусок болота чи глини – і

¹⁵¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 41. Арк.10-13.

¹⁵² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 77. Арк.25-27.

¹⁵³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 81. 9 Арк..

¹⁵⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 82. 4-6 Арк..

кидали). Часто вилазили на скирти і сповзали з них, бились дрючками, стріляли з рогатки горіхами. Вимірювали свою силу під час гри у перетягування мотузки. Свою спритність виявляли під час таких завдань, як “хто швидше обірве квасоллю”, “хто швидше позбирає картоплю”.

Влітку катались на велосипеді або самокаті, ловили раки, рибу, горобців, кидали ножика (щоб встряв у землю або дерево), а також прочищали кринички у полі. Взимку на мішках із соломною катались по снігу, ліпили снігову бабу, грали в сніжки, паровозик – ставали один за одним і ковзались.

Інколи грали на свіжому повітрі в гру “ехо”, яка полягала у тому, хто голосніше крикне і чиє ехо буде довшим; “бумеранг” (кидали зіпсовані платівки догори); “тролейбус” – брали великий чемодан, прив’язували до нього одного з дітей – це був водій, який возив пасажирів, робили змія з паперу. В хаті грали “зрізалки” – на мотузку в кімнаті вішали подарунки, завернуті в папір. Кожному учаснику гри зав’язували очі і він ножицями навіпомацки зрізав подарунок, який, як правило, був кумедним, але дозволялось мінятись подарунками між собою¹⁵⁵ тощо.

Досить популярною грою в досліджуваний період був “гарбуз” – вибирали з гарбуза зернята, вирізали очі, рот, запалювали свічки, ставили всередину і в темну пору лякали перехожих¹⁵⁶ – ця розвага поширена з кінця XIX ст. і до кінця XX ст. на Вінниччині.

В другій половині XX – на початку XXI ст. під впливом телебачення з’являються ряд нових розважальних ігор, зокрема “вгадай мелодію”; “караоке” – ведучий вибирає три учасники, три тури, у третьому турі перемагає той, хто найбільше назбирує грошей або цукерок; “поле чудес” – ведучий загадує слова, а учасники розгадують по буквах¹⁵⁷.

¹⁵⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 81. Арк.6.

¹⁵⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 58. Арк.1.

¹⁵⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 99. Арк.7-10.

Окремо відзначимо ігри-тайники. Суть їх полягала в тому, аби знаходити потаємні місця, куди й ховали найулюбленіші предмети, іграшки: “в коробку з-під взуття, телевізора ховали ляльки, ніби вони сплячі царівни”; або найінтимніші речі – “ховали записну книжку під коврик біля вхідних дверей”, “щоденник, куди записували всі свої щоденні походеньки, думки, переживання”¹⁵⁸; “ховали обгортки від цукерок під скельцями в піску по всій вулиці, а потім шукали, хто знайде – приз”, “ховали невеликі паперові гроші в хаті, давали підказки, щоби знайшли” та інші.

Словесні ігри. Їх мета полягала у тому, щоб розважити, розвеселити. Для словесних ігор характерні інтонаційно-мімічні компоненти гри.

Найбільш популярними словесними іграми за останнє сторіччя стали “Зіпсований телефон” – сусід швидко шепоче на вухо слово, почуте від іншого сусіда. “Чепуха” – учасники загадують певні предмети, мета ведучого назвати таку дію, яка могла статися із загаданим предметом: – “Чим ти сьогодні вмивався?” – “Літаком”. “Вішалки” – потрібно відгадувати слова за описом основних характеристик предмета¹⁵⁹ тощо.

З другої половини ХХ ст. зріс загальноосвітній рівень культури дітей, що відобразилось і на дитячому репертуарі. Отримала поширення географічна словесна гра (наприклад, “в міста” – на кожную останню букву називати місто), яка потребує досить широких географічних знань; “написання смішних та страшних історій” – один пише початок, інший – закінчує, або кожен по реченню; “ребуси”, “кросворди” тощо.

Настільні ігри: популярні серед хлопців і дівчат ігри, що сприяли розумовому розвитку, зокрема: в шашки, шахи, розважального характеру – “морський бій”, “хрестики-нулики”, “крапки” та ті, що виконували соціалізуючу функцію – “лото”, “п’ятнашки”. Ці ігри можна було грати як на вулиці, так і в школі на перервах. Крім перерв у школі, діти умудрялись грати на уроках за допомогою паперу та ручки. З кінця ХХ ст. популярною

¹⁵⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 98. Арк.2.

¹⁵⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 15, спр. 49. 17-20 Арк..

стає гра “менеджер” (“монополія”), яка передбачає вміння заснувати та успішно розвивати певну бізнесову справу. Ці ігри вимагали від дітей пізнавальної активності, допитливості, швидкості розумових дій, ініціативи у прийнятті рішень.

Азартні ігри завжди були досить популярними і такими залишились на сьогодні. В етнографічних джерелах XIX – початку XX ст. зустрічаємо численну інформацію про азартні ігри¹⁶⁰. Серед дітей Вінниччини найпоширенішими є ігри в карти – п’яниця, свиня, дурень тощо.

В кінці XX ст. розвинулася мережа ігрових автоматів, азартні ігри на яких без грошей (на бали), за гроші стали одним із найулюбленіших занять.

Реалізації змагань між дітьми допомагають голосіння: хто довше “протягне” певні звуки чи звукосполучення, а також мовчанки, до яких діти вдаються після активних ігор для заспокоєння та відпочинку. Найтипівішим текстом мовчанки є: “Котилася торба з високого горба, а в тій торбі гнилий пес, хто промовить – з’їсть увесь”.

Зміни в суспільстві, де значне місце займає культура споживання, породили нову ціннісну систему, яка й виступає формуючим фактором дитячої субкультури. Наприклад: дорогий модний одяг, різнофункціональна техніка (мобільні телефони, плеєри, комп’ютери), шоу-дозвілля тощо, тобто, як бачимо, превалюють переважно матеріальні цінності, а значить зменшується духовність, втрачається мораль.

На сьогодні серед міських дітей м. Вінниці різних вікових категорій є популярною гра “Катання на роликах”, самокаті, велосипеді, тобто для гри потрібні складні куплені пристрої. Найскладнішим таким механізмом виступає комп’ютер, який перебирає на себе частково функцію виховання та соціалізації, наприклад, “ігри в цивілізацію”.

Одночасно з іграми з’явилися дитячі іграшки як невід’ємна частина тих ігор, що сприяли самопізнанню в дітей, розвиваючи одночасно таланти і

¹⁶⁰ Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Х., 1889. 91 с.

творчо спрямовуючи здібності, інтереси та нахили, готуючи їх так до майбутніх щоденних справ¹⁶¹.

Упродовж XX ст. іграшка як культурний символ, природжений природним потягом дитини до забави – з одного боку, є потребою людини передати свій життєвий досвід наступним поколінням – з іншого, не змінила своїх функцій.

Однією з початкових форм прилучення дитини до практичного життя, її пізнання світу є гра з іграшкою, яка виконує ряд функцій: пізнавальну, дидактичну, виховну, ошасливлувальну, етнізуючу та захисну.

В другій половині XX ст. діти більше гралися іграшками з природного матеріалу, які вони бачили в повсякденному житті. До них належать глиняні/дерев'яні іграшки, ляльки, глиняні/дерев'яні тварини і птахи. З усіх них найбільше представленими є іграшки з глини, які можна було купити на базарі. Вони виконували захисну функцію, адже їх дзвін відлякував нечисть. Ще в 50-х роках діти масово гралися іграшками мотанками, які в кожному районі відрізнялися зовнішнім виглядом тощо. Дуже часто діти робили собі іграшки самостійно. Весною, коли розтавала вода пускали кораблики по течії струмочка, який був зроблений з дошки або з кори дерева і з бумажним парусом. Найменші катали колесо (груба товста проволока зігнута так, що на кінці утворилась перевернута буква П і обруч від бочки). Любили катати залатану та надуту автомобільну покришку. З втрачанням ознак натурального господарювання в побуті почали використовувати синтетичні та штучні матеріали. Однією з найпоширеніших стає пластмаса.

Ідея наслідування, закладена в іграшці, створює дитині простір для розігрування ролей, моделювання наслідувально-ігрових ситуацій, близьких до реального життя дорослих. Серед іграшок з'явилися машинки, літачки, кораблики та інші моделі атрибутів цивілізації. Вони виготовлені переважно

¹⁶¹ Зогович С. Ознаки деяких дитячих ігор із Македонії та їхня збереженість із минулого й дотепер // НТЕ. 2009. № 3. С. 60.

зі штучних матеріалів, обладнані системами дистанційного управління, спеціальним звуковим супроводом, світловим ефектом тощо. Такі іграшки викликають захоплення у дітей та відповідають сучасним потребам їхнього розвитку.

Іграшки другої половини XX – початку XXI ст. можна класифікувати за походженням матеріалу (природничого, хатнього начиння, штучні тощо), статевим призначенням (для хлопчиків, дівчаток та гетеростатеві), віковим використанням (іграшки для немовлят, дітей до 3 років, від 3 до 6 років, з 6 до 12 років, 12 до 16 років тощо), за прямим функціональним призначенням (оберегова, дидактичні, розвиваючі, виховна). Вони є засобом передавання культурного досвіду народу від покоління до покоління.

У свою чергу іграшки з природного матеріалу розподіляються на такі, що виготовленні з рослин: робили ляльки з качанів кукурудзи, квітів, реп'яхів, овочів (кабачків, картоплі), фруктів, стебелець кульбаби. З гарбузів робили опудала, “свистки (з стебла перецвівшої кульбаби та суцвіття акації, з гілля липи)”;

б) глини: свистунці, керамічні ляльки, звірі тощо;

в) дерева: а) зброя – рогатки, луки, мечі, шаблі, щити, пістолети, рушниці, автомати; б) фуркала, возики, деркачі; в) музичні інструменти – свистки, свищики; г) соломи – павучки, сонечка, зірки, ляльки тощо.

З предметів тваринного походження робили м'яч з коров'ячого чи свинячого міхура. Виминали його в піску або попелі, надували і зав'язували ниткою. Інколи м'яч скручували з шерсті корови або з реп'яхів. Іграшка побутувала переважно в селах у 1940-1950-х рр.

У 50-х рр. діти гралися ляльками з тканини, які робили з ганчір'я. З хатнього начиння або виробничих відходів маємо такі іграшки, як: гудзик на нитці або робили з нитки і гудзика домашню дзигу; предмети, які перестали виконувати свої первинні функції – банки з-під кави, фарби; камушки, які виготовляли з черепків; коробки з-під цукерок, взуття; черепками з-під побитого посуду; одяг для ляльок – з обгортки від цукерок, з медичних “крапельниць” виготовляли чортиків.

З штучних матеріалів поширеними були паперові іграшки: літаки, сніжинки, гірлянди, пап'є-маше, кораблики, обрядові птахи, одяг для ляльки.

Популярними з кінця XX ст. стає складання танграмів (різноманітні фігурки шляхом багаторазового перегинання під різними кутами паперу), кубиків.

Серед куплених слід відзначити: спортивний інвентар (м'ячі, скакалки, обручі, кеглі), механічні (техніка, зброя, музичні інструменти тощо), іграшки-сувеніри (матрешка, бариня, звірі), м'які іграшки, ляльки, розвиваючі іграшки ("кубик-рубик", конструктор, головоломки, пазли тощо), розважальні ("тамагочі", "йо-йо" (пружинка-веселка), тетріс, "попригунчик", міні-іграшки з "кіндер-сюрпризів", "лизун"), комп'ютер.

Простежуючи асортимент побутування іграшок на Вінниччині другої половини XX – початку XXI ст. можна говорити, що види куплених іграшок практично не відрізнялися від загальноукраїнського варіанту. За нашими спостереженнями, такі іграшки, як спортивний інвентар, механічні, іграшки-сувеніри, м'які, розвиваючі існували в зазначений період постійно, але збагачувався їхній асортимент, ускладнювалася технологія виготовлення, доповнювалися новими зразками в залежності від суспільних цінностей, моди, інновацій в науці, техніці, мистецтві. Водночас способи використання не змінювалися. Ляльці, на нашу думку, вдалося найкраще увібрати характерні риси того чи іншого проміжку часу. До 1980-х років популярними були ляльки, які відображали символічний ряд радянської ідеології. Наслідують героїв, які є символом людини праці. Так, це ляльки-школярі, ляльки-лікарі, ляльки-космонавти, які пропагували певні суспільні цінності "ляльки різних національностей" (грузини, українці, вірмени, росіяни, таджики та ін.) з метою зміцнення ідеологічної тези про дружбу 15 братніх радянських республік.

З 1990-х рр. в зв'язку із демократизацією українського суспільства, зміною системи цінностей, зростанням індивідуалізації суспільства центром

виховання проголошується людина, яка потребує задоволення всіх своїх потреб. Звідси ми бачимо появу таких ляльок, як Барбі та Кен, що мають різноманітний багатий одяг, косметику, парфуми, автомобіль, будинок із зручностями, гроші. Вони уособлюють сценарій вже дорослої людини з її смаками. Про них не потрібно піклуватися, їх не потрібно годувати, заколисувати, гуляти та виховувати. А лише одягати та розважати, як дорослих. Традиційна гра вимагала ляльок, де відпрацьовувалися навички майбутнього материнства. Вона виховувала, а не тільки розважала. Навіть ляльки-пупси (хоча вони ще “немовлята”) починають продаватися з одягом, засобами гігієни, різними видами “дитячого харчування” тощо.

На сьогодні види іграшок із природних матеріалів, тканини, паперу практично відомі дітям, але переважно не з активної точки зору. Вони є, але використовуються як підручні матеріали, що урізноманітнюють асортимент іграшок із штучного матеріалу. Діти граються м'якими іграшками, інколи виготовляють їх у домашніх умовах. Але перевагу надають лялькам, одяг для них могли шити самі або робили за допомогою старших. У 90-х роках її змінила доросла лялька “Барбі” з готовим гардеробом. Цікавими були ляльки на папері – це самий простий та дешевий варіант. Вона була намальована на аркуші паперу в купальнику або білизні. Тут розташовувалися зображення її гардеробу: спідниці, плаття, пальто та аксесуари. Ляльку акуратно вирізали ножицями. Одяг доповнювали білі клапани по краям, за допомогою яких він тримався на ляльці. Щоб лялька з часом не м'ялася, її наклеювали на щільний папір.

В останній час спостерігається тенденція до популярності ляльки з тканини, зокрема ляльки-мотанки як етнічного різновиду. Її впроваджують на різних майстер-класах у школах, гуртках та знайомлять дітей з процесом їх виготовлення. Але така іграшка намагається задовольнити у дітей щось незвичне, екзотичне, потаємне. Народна іграшка є специфічним витвором. Вона мусить мати пізнавальну цінність для дитини, відображати явища реального світу в доступних їй формах. Використання та ознайомлення з

такими іграшками у школах: збагачується та урізноманітнюється діяльність у дітей, розширюється сфера пізнання світу і свого народу, розвиваються традиційні для національної, господарської, побутової культури навички. Дитина сприймає народну іграшку як витвір народного мистецтва, що сприяє її духовному збагаченню.

На сьогодні під час гри у дітей переважають іграшки куплені, зокрема, розвиваючі, розважальні та комп'ютерні.

В іграх з ляльками особливо виявляється дитяча спостережливість. Їх учасники відтворюють життя й побут дорослих, орієнтуючись в першу чергу, на найближче оточення, його дії, вчинки. Забава в ляльки – це відображення повсякденного життя. Дівчинка ставиться до ляльки так само, як мати до неї. На ранніх стадіях розвитку суспільства наслідувальна гра в житті окремого індивіда передувала серйозним заняттям і заохочувалася дорослими. Це служить підтвердженням того, що в житті даного суспільства спершу виникло серйозне заняття, яке й вимагало підготовки до нього юних членів, цим самим створюючи своєрідну “систему виховання”¹⁶².

Дещо змінився асортимент іграшок. В 90-х рр. діти масово граються іграшками “кіндер-сюрприз”, “лизун”, “райдуга”, “супер-герой”. Багато із сучасних іграшок навіюють дитині агресію. Так, наприклад, супер-герой з набором зброї. Вираз обличчя такого героя не націлений на захист слабих та маленьких. Психологи й педагоги наголошують про негативний вплив Барбі й подібних їй ляльок на психічний розвиток дитини. Вони акцентують увагу на тому, що ігри з такими ляльками прилучають дітей до культу краси й матеріальних цінностей, виховують з переконанням про необхідність вирости багатими й красивими¹⁶³.

¹⁶² Дитячий фольклор / упор. Г. В. Довженок . К. : Дніпро, 1986. С. 151-152.

¹⁶³ Эльконинова Л. И., Антонова М. В. Специфика игры с куклой Барби у детей дошкольного возраста //Психология. 2004. № 6. С. 3-15.

Іграшка – культурне знаряддя, за допомогою якого передається стан сучасної культури. Вона передає дитині суть людських стосунків і складність світобудови.

Таким чином, гра є важливим засобом виховання, який доступний кожному та має тісний зв'язок з життям. Саме вона готує дитину до майбутнього, серйозного життя. Слід зауважити, що вуличні ігрові групи організовуються спонтанно, але їх основу складають діти, які живуть поряд або є друзями. Компанії зазвичай об'єднують дітей – однолітків з максимальною різницею у віці в 2-3 роки. Гравець або група гравців під час ігрової практики проходять певні випробування. Типи ігор призначені для соціалізації, фізичного розвитку дітей, їх виховання. Гра відбиває переходи як окремих індивідів, так і цілих соціальних колективів. Підґрунтям ігрової поведінки дітей є принцип інкультурації, який повинен розглядатися у поєднанні з загальним процесом соціалізації, що дає можливість опанувати дитині основні поняття життєво необхідних ролей і побутових навичок.

Забуття народних ігор, які є міжпоколінним транслятором етнічної інформації, призводить у більшості випадків до появи ігор з однолітками та перетворення їх з архетипів на явища масової культури, що сприяє спрощенню, примітивізації та девальвації етнічної системи, хоча віддаємо належне значення інноваційним іграм як явищам прогресу.

Діти грають в те, чим живуть дорослі. Раніше гралися в війну, тому що патріотична тематика була цілком органічна часу. Загальна тенденція суспільства до толерантності, зниження загального рівня агресії, призвела до зникнення з дитячої культури ігор, спрямованих на розвиток, підтримку воєнничої зухвалості. Але агресивність у хлопчиків є, вона компенсується через комп'ютерні ігри, які спрямовані на свідомість, а не на фізичну силу. В досліджуваній період розширився асортимент іграшки, змінилися за технікою використання, стали більш автоматизовані. Традиційна народна гра розвиває не лише фізичну силу дитини, а й духовну.

Таким чином, діти входять в культурне середовище через ігрову повсякденність. В досліджуваний період прослідковується виокремлення, ускладнення та урізноманітнення дитячої субкультури в матеріальному розрізі. Зокрема з'являється дитяча мода, різноманітний асортимент куплених ігор складних конструкцій, комп'ютерні ігри.

Зміст дитячого побуту в повсякденному житті змінився, але значимість його не змінилася. Зокрема на сьогодні з дитячих занять зникає залучення дітей до ремесел. Через зміну іншого способу господарювання, переходу до заробітку грошей, а не здобування їжі, залучення дітей до сільського господарства зникає, але веде поширення явище заробітчанства. У зв'язку з відчуженням дітей від землі, вони менш знайомі з харчами, які можна віднайти в природному середовищі.

Спостерігається збіднення дитячої духовності (в окремих елементах), змінюються рухливі ігри. Діти молодшого шкільного віку та підлітки надають перевагу не рухливим, а комп'ютерним іграм, хоча вони теж мають свої переваги: сприяють розумовому розвитку дитини, допомагають краще вивчити комп'ютер, що важливо в наш час для новітніх технологій.

Гра сприяє усупільненню дитини. В ній вони набувають соціального досвіду, вчаться думати, працювати, творити.

Питання для самокритики

1. Проаналізуйте Конвенцію ООН «Про права дитини».
2. Що таке права дитини і як вони реалізуються в сучасному суспільстві.
3. Розкрийте сутність поняття “дитяча субкультура”.
4. Охарактеризуйте основні види дитячих занять.
5. Що таке дитяча мода? Коли вона з'являється?
6. Назвіть ігри з предметами.
7. Які іграшки побутували в дитячому середовищі в досліджуваний період?

РОЗДІЛ III

ВПЛИВ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НА РОЗВИТОК ДИТИНИ

3.1. Місце та роль дитячого фольклору у дозвіллі дітей

Емпіричні спроби натуралізувати навколишній природний світ для кращого розуміння його дитиною викликали до життя надзвичайно багатий виховними можливостями такий жанр народної творчості як дитячий фольклор. Він є одним із найефективніших засобів навчання та виховання в народній педагогіці. Дитячий фольклор формує світоглядну систему дітей та сприяє засвоєнню етнічних стереотипів поведінки з перших років життя, що є головним механізмом стабільності і безперервності культури.

Термін “дитячий фольклор” ввів у науковий обіг російський дослідник Г. Виноградов у 1920-х роках. Він трактував це поняття як сукупність творів, що становлять репертуар самих дітей¹⁶⁴.

Усі жанри дитячого фольклору сприяли здійсненню виховних завдань, маючи в той же час і більш вузьку, конкретну функцію, зумовлену характером побутування, зв'язком із грою та іншими факторами¹⁶⁵. Серед них – вплив різних соціальних та вікових груп, їх фольклору, масової культури, побутових уявлень та іншого. Усну традицію діти краще за все пізнають до 10-12 рр., вона ще займає і захоплює їх. Підлітки з 13 р. вже розривають зі світом дитинства, орієнтуються на норми поведінки своїх більш дорослих товаришів, сприймаючи і їх фольклор¹⁶⁶. Діти 10-12 рр. мають інтерес до своєї міфології, їх гумор майже завжди ще відображає саме дитячі поняття та уявлення. У подальшому жанри дитячого фольклору перенароджуються в те, що живе і в фольклорі дорослих.

¹⁶⁴ Виноградов Г. С. Вказана праця. С. 3-4.

¹⁶⁵ Довженок Г. В. Український дитячий фольклор... С. 6.

¹⁶⁶ Дитячий фольклор: колискові пісні та забавлянки / упоряд. Г. В. Довженок. К. : Наукова думка, 1984. С. 38.

Ефективність застосування дитячого фольклору полягає у швидкому засвоєнні, оскільки відбувається надбання знань без спеціального навчання.

Дитячий фольклор – це сукупність зразків усної народної творчості, що складається із класичних та сучасних фольклорних форм і функціонує у дитячому середовищі або виконується спеціально для дітей. Основним критерієм відбору є функціональний аспект: твори, які виконуються лише у дитячому середовищі, а також ті, які не передбачають інших слухачів і виконуються дорослими тільки для дитини¹⁶⁷. Такий поділ виникає з того, що ігрові і ритмічно-інтонаційні можливості дітей залежать від віку. Автора, насамперед, цікавить творчість самих дітей, так як це є власне дитяча культура та являється компонентом дитячої субкультури.

Зібрані польові та архівні матеріали українського дитячого фольклору беруть за основу поділ, в основі якого лежить функціонально-віковий принцип: поезія пестування (колискові, забавлянки, безкінечні казки, дитячі народні пісеньки), власне дитячий фольклор (лічилки, заклички та примовляння, прозивалки, прізвиська та дражнилки, мирилки, страшилки, фантастичні історії, дитячі казки), розважальний фольклор (підчіплянки, небилиці-перевертні, прислів'я, приказки та загадки, скоромовки, анекдоти, звуконаслідування).

Досліджуючи дитячий фольклор, як складову дитячої субкультури на Вінниччині другої половини ХХ – початку ХХІ ст., ми спробували відстежити динаміку його розвитку та з'ясувати причини модифікацій деяких із жанрів, а також найбільш типові приклади їх побутування.

У групу, звернену дорослими до наймолодших дітей, входять колискові, пестушки, забавлянки і примовки.¹⁶⁸ Вони переважно створюються дорослими для дітей і не є структурними власне дитячої субкультури. Але їх значна частина перейшла й до дитячого фольклору,

¹⁶⁷ Довженок Г. В. Український дитячий фольклор ... С. 31.

¹⁶⁸ Там само.

оскільки вона активно ними вживається. Окремі тексти доповнюються або видозмінюються самими дітьми.

До поширених жанрів фольклору належать колискові. Вони є першими із зразків музичного дитячого фольклору, з яким знайомиться дитина. Ці пісні мають чітко визначену конкретну функцію – заспокоїти і приспати дитину. Вони виконуються переважно матір'ю, бабусею (рідше батьком чи іншими членами родини). На думку вчених, форма і зміст колисанок мають спільність із народними замовляннями, які мали оберегти дитину від злих сил. За народними віруваннями гріх було співати у піст, п'ятницю, так як пісна п'ятниця за усіх Бога просить у відпущенні гріхів. Виняток належав лише для колискових пісень. Саме вони сприяли розвиткові музичних здібностей дитини та є основою творення усієї української пісенності. Колискові мають особливу емоційність, адже в них тісно переплетені радість і біль, материнська тривога і надія. Через спів мати переливає в душу дитини найпотаємніші і найщиріші материнські почуття¹⁶⁹.

В сучасному побуті пісенність цього жанру зменшується. Сьогодні молоді мами дуже часто не знають колискових пісень, тим самим втрачають можливість ніжного діалогу з дитиною, що шкодить обом. Деякі матері, щоб не співати самим, використовують диски з записами колискових. Часто ставиться тиха музика або дитина засипає під звук радіо чи телевізора. На сьогодні мало хто з матерів розуміє важливість колискової пісні як засобу розвитку дитини та спілкування з нею. Але жінки середнього й старшого покоління ще досить добре пам'ятають колискові пісні, які співають онукам. Серед колискових пісень дітей на Вінниччині побутують такі, в яких значну увагу приділено “образу сну” (Сон, Дрімота тощо). Наприклад:

Ходить Сон коло вікон,

¹⁶⁹ Борисенко В. Обряди перших років життя людини // Народна культура українців : іст.-етнолог. дослідж. Т. 1. С. 93.

а Дрімота коло плота.

Питається Сон Дрімоти:

„Де ми будем ночувати?”.

Де хатинонька тепленька,

де дитинка маленька,

там ми будем ночувати,

і дитину присипляти”¹⁷⁰.

Важливе місце посідає кіт, навіть синонімом до поняття “колискова” є вислів “співати кота”. В українців, як і в інших народів, кіт є тотемною твариною, оберегом домашнього житла¹⁷¹. Наприклад:

Котику біленький,

Не ходи по хаті,

Котику волохатий,

Не буди дитяти¹⁷².

Не йди до хати,

Тотемне значення мають у колискових піснях “гулі” – голуби, які своїм воркотанням сприяють здоровому сну дитини. Наприклад:

Ой, люлі-люлі,

В червоних чоботях.

Налетіли гулі,

Цитьте, гулі, не гудіть

Сіли на воротях

Та Наталку не збудіть¹⁷³.

Зміст колискових відтворює сутність оточуючого світу, систему цінностей, предмети, явища, живі істоти. Тексти програмують здоров’я, розум, щастя, основні закони й норми. Через дії та вчинки героїв колискових у дитини формуються перші уявлення про моральні категорії: “добро”, “зло”, “краса”, “потворність” тощо.

Ефективність колискових полягає в тому, що з моменту народження немовляти, мати і батько включаються в процес емоційного зв’язку між батьками з дитиною¹⁷⁴. Вони важливі в процесі оволодіння дитиною мови,

¹⁷⁰ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 13, спр. 75. Арк..2.

¹⁷¹ Дитячий фольклор: колискові пісні та забавлянки ... С. 152.

¹⁷² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 9, спр. 27. Арк.. 12.

¹⁷³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 33. Арк.15.

¹⁷⁴ Крайг Г. Психология развития. СПб. : Питер, 2000. С. 188.

розвитку мислення. У колискових піснях зашифровані знання про світ, які пробуджуються у генетичній пам'яті та є першим засобом соціалізації (інтеграція індивіда з суспільством), який здійснюється, насамперед, через спілкування батьків із дитиною, та інкультурації (засвоєння етнокультурного досвіду) через поняття та текстів колискових.

Коліскові – це фольклор, складений дорослими для дітей, але цей жанр містить у своєму складі зразки, що мають ознаки дитячої творчості (виконавцями часто бувають самі діти, які бавлять менших своїх братів, сестер), або можуть складатися самими дітьми протягом тривалого побутування в дитячому середовищі.

Широко побутують на Вінниччині у досліджуваний період забавлянки. Їх функція полягає в активізації життєвої позиції, поведінки дитини, в створенні у неї позитивних радісних емоцій. У забавлянках звертаються до предметів, доступних дитячому розумінню, заповнюються діями, знайомляться з основними господарчими заняттями сім'ї. Вони призначені для розвитку дитини, тому мають вікову диференціацію. За кожною пісенькою-забавою в народній традиції міцно закріплені саме ті, а не інші рухи.

Вчені, визнаючи усі забавлянки як один жанр, виділяють у ньому дві основні групи. До першої належать твори, що супроводжуються різними діями з дитиною – підкидання, поглажування, хитання, у тому числі й ті, які вилилися у форму гри¹⁷⁵. Їх можна умовно поділити на ігри: з голівкою, ніжками, пальчиками, підкиданням. Найпоширенішими з них є: “Коник” – садять дитину на коліна і катають. Друга забавлянка, при якій злегка хитають збоку вбік голівку дитини долонями, примовляючи: “Печу-печу хлібчик дітям на обідчик”¹⁷⁶, а потім зі словами “шусть у пічку, шусть” нахиляють голівку назад, імітуючи садження хліба в піч. До другої групи

¹⁷⁵ Довженок Г. Жанри українського дитячого фольклору // НТЕ. 1978. № 5. С. 88.

¹⁷⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 38. Арк.5.

належать ті, які безпосередньо з діями не пов'язані¹⁷⁷. Серед них найпоширенішими на Вінниччині є “Киця-мура”:

- “Киця-мура”, де ти була?
- На базарі.
- Що купила?
- Кусок сала.
- Де поділа?
- Під столом.
- З ким з'їла?
- З москальом”¹⁷⁸.

Зустрічаються й “пальчикові” ігри-забавлянки (“ладусі”, “сорока-ворона”), які часто відображають характерний ланцюг дій, пов'язаних з домашнім господарством та розподілом праці в залежності від фізичних можливостей:

- ... Здоровому дрова рубати (великий палець),
- А тобі воду носити (вказівний),
- А тобі в печі палити (безіменний),
- А малому пісні співати (мізинець).

Такі пісеньки співали тоді, коли дитина вже починала сидіти самостійно. Вони покликані стимулювати загальний розвиток дитини і мають практично-побутове призначення: активізувати дитину, заспокоїти її, викликати в неї позитивні емоції¹⁷⁹. Це відбувається через те, що цей жанр фольклору виявляє тісний зв'язок із діями та рухами як дитини, так і дорослих, розширює концептуальний і мовний світ дитини. Часто діти використовують забавлянки, бавлячись із своїм меншим братиком чи сестричкою.

¹⁷⁷ Довженок Г. Жанри українського дитячого фольклору. С. 88.

¹⁷⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 27, спр. 40. Арк.5.

¹⁷⁹ Дитячий фольклор: колискові пісні та забавлянки ...С. 24.

Безкінечні казки широко побутують і в дитячому середовищі. Це коротенькі віршовані жанри, де в жартівливому тоні йдеться про якусь несерйозну чи малоймовірну подію, яка розповідається багато разів, не перериваючи оповіді казочки¹⁸⁰. Механізм “безкінечності” створюється шляхом відповіді на поставлене в кінці твору питання – “Наша пісня гарна й нова, починаєм її знову”. Основна функція цих творів полягає в тому, щоб відвадити дитину, коли вона дуже наполегливо вимагає розповісти казку. Виходячи із етнографічних розвідок, архівних матеріалів, власних польових досліджень, можемо зробити висновок, що такий жанр завжди був і залишається популярним як на Вінниччині, так і по всій Україні. Найтипівішими текстами є “У попа була собака”, “Жив собі Яшка”¹⁸¹, “Жили собі журавель та журавочка”, “Ми з тобою йшли, йшли, кожуха знайшли, знайшли...”¹⁸².

Певні аспекти навколишнього життя відтворювалися у невеличких дитячих пісеньках, які були простими і легкими для запам'ятовування. Їхня тематика, коло персонажів широкі й різноманітні. В них живуть і діють як тварини, так і люди. Своєрідно відображаючи окремі сторони реального життя та побуту, дитячі пісні служили і справі виховання у їхніх носіїв простих соціальних почуттів – любові, співчуття, жалості¹⁸³.

Дитячі пісні як складова побутового фольклору представлені на Вінниччині в другій половині XX – на початку XXI ст. переважно україномовними та російськомовними речитативами. Наприклад, “дощик крап, дощик крап, по даху гуляє, і малятам гулять дуже заважає”, “пусть всегда будет солнце, пусть всегда будет небо, пусть всегда будет мама, пусть всегда буду я” тощо. А також авторськими піснями із популярних дитячих

¹⁸⁰ Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість : підручник. К. : Знання-прес, 2001. С. 578.

¹⁸¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 60. Арк.13.

¹⁸² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 87. Арк.5.

¹⁸³ Дитячі пісні та речитативи / упоряд. Г. В. Довженок, К. М. Луганська. К. : Наук. думка, 1991. С. 14-16.

фільмів та кінофільмів (мультфільмів) (переважно російськомовні): “Крылатые качели” (“Приключения Электроника”), “Песня Красной Шапочки” (“Приключения Красной Шапочки”), “Слышу голос из прекрасного-далека” (“Гостя из будущего”), “Я на солнышке лежу” (“Песенка черепахи и львенка”) та інші. Користуються популярністю естрадні пісні, власне дітьми складені вірші та мелодії. Складали пародії на певний твір – діти полюбляли змінювати частину тексту всім відомої пісні: “Расцветали веники в сарае, поплыли калоши над рекой”¹⁸⁴.

До другої групи дитячого фольклору відносимо жанри, складені самими дітьми, тобто власне дитячий фольклор, який є важливим компонентом дитячої субкультури. Серед власне дитячого фольклору одними з перших є лічилки. Вони належать до тих словесних дитячих творів, які супроводжують життя дитини майже у всі періоди – від 3-х до 12-ти років. У ранньому дитинстві їх вчили для тренування пам’яті, правильної вимови слів. Вони сприяють засвоєнню числових понять у їх практичному застосуванні:

Бігли коні по вагоні, позбивали копити, раз, два, три – вийди ти.

Чикин-брикин, пальчик викинь, раз, два, три – це будеш ти.

Лічилки використовували й при розподілі ролі у майбутній грі. Наприклад: “Еники-беники, їли вареники, раз, два, три – жмуриш ти!” Завдяки їм, чесно, без сварок та образ відбувається поділ ролей.

Є лічилки, в яких числівники зашифровані у вигаданих словах:

“Ені, бені, люкі, пакі, тюль, калюль, калякі, шмакі, еус, бреус, кісладеус. Бац!”¹⁸⁵

М. Стельмахович вважає, що така незрозуміла мова лічилок може бути зумовлена, по-перше, архаїчним уявленням про магічну силу числа – заборонаю лічити й називати числа, намаганням обминути лічбу навіть у розмові. Відомо, що за народним повір’ям господиня не лічила яєць, щоб

¹⁸⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 98. Арк.4.

¹⁸⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 58. Арк.6-7.

кури добре неслися, мисливець не лічив упольовану ним дичину, щоб вдалим було наступне полювання тощо¹⁸⁶. По-друге, участю в іграх дітей, які ще не вміють лічити, тому й застосовують замість цифр інші слова¹⁸⁷. Слова дитячого задуму, що виникають в дитячій лічилці на ігровій основі, надають мовленню жвавість, динамічність. Як зазначає дослідник О. Капіца: “у них немає понятійного смислу, увесь інтерес у звуковому боці таких слів, що дає дітям задоволення від незвичайного звукосполучення”¹⁸⁸.

Простота лічби пояснюється не тільки початковими знаннями дітей. Перерахування гравців безпосередньо пов'язане з набуттям ними нових символічних ознак, міфічних образів. Поряд з цим, слід згадати, що усвідомлення ритуалу в традиційній культурі розуміється як встановлення певної послідовності, яка контролюється числом, хто буде далі водить¹⁸⁹.

Більшість із лічилок мають похідний рахунок з латинської, німецької, романської або іврити¹⁹⁰. Іншомовний рахунок, що вивчався у школах і ставав предметом відтворення у дитячих лічилках був у спотвореному вигляді. Наприклад: “Она, дуна, раба...”

Саме рахунок є основою текстів жеребкування і має символічний зміст. У лічилках простежуються давні способи рахування. Їх вдалося простежити О. Бахтіну, який відзначив виголошування у дитячих лічилках назв букв, за допомогою яких у давнину визначалися цифри¹⁹¹.

Отож, лічилка була призначена одночасно і для рахування, і для гри. Вони закінчувалися питаннями, завданнями, вказівками та іншими вимогами. Їй властиві такі форми як зачин, який виражається найчастіше в

¹⁸⁶ Стельмахович М. Народна педагогіка. К. : Рад. школа, 1985. С. 268.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Капіца О. І. Детский фольклор. ... С. 124.

¹⁸⁹ Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятках. М. : Наука, 1988. С. 27.

¹⁹⁰ Довженок Г. В. Жанри українського дитячого фольклору ... С. 89.

¹⁹¹ Бахтин В. С. От былины до считалки. Рассказы о фольклоре. Л. : Детская литература, 1988. С. 132.

рахунку. Процес, який починається фактично з самого зачину, тримається за нього і розвиває тему, а після вихід.

З кінця 1980-х рр. XX ст., зокрема й для Вінниччини, спостерігаємо явище етнокультурної дифузії, яке продиктоване впливом на дитячий фольклор персонажів мультфільмів та дитячих фільмів іноземного виробництва, що веде подекуди до доповнення традиційних текстів лічилки новими персонажами. Наприклад: “На златом крыльце сидели: мишки Гамми, Том и Джерри, король, королевич, сапожник, портной, кто ты такой?” або “На одном крыльце сидели мишки Гамми, Том и Джерри, дядя Скрудж Макдак и три утенка, выходи – ты будешь Понка”¹⁹².

Як жанр дитячого фольклору лічилки давали широченний простір для імпровізації на традиційній основі, для розвитку вміння комбінувати і створювати несподівані сполучення мотивів і образів, вигадувати нові.

Помітне місце в розвитку мовлення дітей займають заклички, походження яких дуже давнє і пов’язане з вірою в магічну силу слова й дії. Зародилися заклички та примовки в землеробському середовищі. Зміст їх тісно пов’язаний з календарним циклом сільськогосподарських робіт. Звичайно, на сьогодні, заклички та примовки втратили початкове значення, стали елементом дитячих ігор.

У репертуарі закликань другої половини XX – початку XXI ст. на Вінниччині зустрічаються твори, які знайомлять дітей з навколишньою природою. Багато з них зафіксовані дослідниками ще в кінці XIX – початку XX ст., що побутували по всій території України. Зокрема на Вінниччині відомі:

На краший урожай:

Божа коровка, полети на небо, принеси нам хліба,

Чорного чи білого, тільки не горілого ¹⁹³.

На дощ:

¹⁹² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 76. Арк.8.; Ф.1. – Оп. 28, спр. 86. Арк.13.

¹⁹³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 18, спр. 56. Арк.15-17.

“Іди, іди, дощику, зварим тобі борщику”

На сонце:

Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко,

На бабине зіллячко, на наше подвір'ячко.

Отже, діти хліборобської Вінниччини найбільше пам'ятають закличок до дощу, сонця, хмар, адже саме вони пов'язані з господарськими роботами села. Дощ просять лити “цебром, відром, дійницею” над хлібами, полити бабі капусту, а сонце – вигріти дідове поле, допомогти косовиці. В таких закличках поєднувалась дитяча розвага й серйозна турбота про долю вкладеної у землю праці і таке поєднання сприяло підсвідомому засвоєнню дітьми уявлень про основний сенс життя селянина-трудівника, норм життя свого середовища. Важлива жанрова ознака закличок – це витримане у формі імперативу початкове звернення, яке на далі по-різному розвивається в конкретних зразках.

Серед дітей Вінниччини досить часто зустрічаються примовки, у яких діти в формі звертання звертаються до тварин, птахів, комах, інколи навіть передражнюють пташині голоси. Часто в проханні до слимака діти висловлюють побажання, щоб він показав їм свої ріжки. А в зозулі просили, щоб вона їм “прокувала” скільки років жити. Такі звертання називають ворожіннями чи заклинаннями. Примовки – це барвисті, яскраві словесні картинки, що становлять світ повсякденних вражень дитини: все те, що її оточує в будинку, у дворі, на вулиці. Вона пропонує дітям побачити смішне в житті і навчитися смішне передавати в слові.

Серед примовок ХХ ст., яку використовували діти, була примовка до мишки, з проханням замінити старий зуб, що випав, на новий, здоровий: “Мишко, мишко на тобі зуб костяний, а мені дай золотий”¹⁹⁴. На сьогодні ця примовка трансформувалась. Діти вірять у “зубну фею”, яка “приходить вночі за зубом, який дитина кладе під подушку, коли лягає спати. Фея

¹⁹⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 15, спр. 55. Арк.6; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 47. Арк.13.

забирає старий зіпсований зуб, дає за це гроші і через деякий час принесе новий (тобто зуб виросте)”¹⁹⁵. Отож, ймовірно, у дитячому середовищі побутує віра в духів.

На сьогодні заклички та примовки втрачаються у дитячому середовищі. Це пов'язано з раціоналізацією свідомості у ХХ ст. (діти почали ходити в школу, релігія відійшла на друге місце, відбувається розвиток промисловості, науки й техніки). А оскільки ми спостерігаємо в останні два десятиліття значне відчуження навіть селян від землі, тому й це призводить до втрати значення.

Дражніння (прозивалки) та прізвиська активно побутують у дитячій групі і складають одну з найбільш поширених ділянок саме дитячої творчості. Як складова дитячої субкультури це, насамперед, природна потреба в критичному ставленні до вчинків та формуванні позитивної поведінки тощо. В. Анікін писав, що “у дитячому середовищі звичка дражнити викликала протест” і розглядав дражнилки як “явище безсумнівно негативне”¹⁹⁶. Але жанр дитячих дражнилок продовжує жити і активно поповнюватися новими творами і сьогодні. Їх стійкість залежить від особливостей дитячого психічного розвитку (сприйняття критики). Дитина, яка вміє за себе постояти, знайде і підходящу відповідь для того, хто її образив, так звану обмовку.

У ХХ ст., за радянської влади, з'явилося багато дражнінь соціального характеру (висміювання релігійності, соціального статусу), типу: “бариня”, “попенята”, “лакей”, “веруючі”, зате зменшилася активність використання прізвиська, які висміювали національну приналежність (на нашу думку, це пов'язано із ідеологічною тезою про інтернаціональну дружбу).

Матеріал, що охоплює хронологічні межі дисертаційного дослідження, дозволяє виділити наступні види дражнінь, як висміювання рис характеру та

¹⁹⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 98. Арк.4.

¹⁹⁶ Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М. : Просвещение, 1957. С. 119.

поведінки: “Маша-растеряша”, “Мавпа рижа із Парижа, загубила кошельок, а міліція найшла, посадила на горшок” (неуважність, розсіяність), “Вереди вередувала всім спокою не давала”, “Заплач Андрійку, дам копійку, а зареви – то дам аж три” (вередування), “Васька з животом, треба дати йому чоботом, щоб живіт здувся, бо Васька в щоках надувся”, “Олька-болька колбаса, на веревочке оса, а оса кусається Ольга надувається”, “Максим кура, Максим п’є, Максим памперси жує” (образливість).

Висміювали зовнішність: “Горпина-кривоспина, горбика полюбила, а Горбик – кривобік Горпину заволік”, “Лиса башка, дай пиріжка”, “Гандзя-банзя кучерява, під решетом ночувала. А решето подереться, Гандзя-банзя кучерів набереться”, “Люба-груба, впала з дуба”, “А в Микити тапці рвані, і штани в нього за...”, “В тебе очі як в сови, в тебе ніс як у яги, а язик зміючий, голосок скрипучий”¹⁹⁷.

Діти полюбляють добирати рими та перекирвлювати імена, а саме: “Сашка-промокашка”, “Наталка-скакалка”, “Наташка-бумашка”, “Оля бараболя, Ірина конюшина”, “Таня-шваня”, “Мішка-півгорішка”, “Лисий бубон сів на сани, та й поїхав до (ім’я), а (ім’я) ха-ха-ха, бо вже має жениха”. “Міша-Міфа”, “Андрюша-Андрюся”, “Валера-халера”, “Вова, як корова”, “Руслан-барабан, покотився у бур’ян”¹⁹⁸ тощо.

Досить часто на Вінниччині зустрічаються російськомовні тексти: “Ябеда-корябеда, соленый огурец, по полу валяется, никто его не ест”, “Жади́на говядина, зеленый огурец, по полу валяется, никто его не ел, а сорока прилетела, понюхала и съела”, “Рева-корова, дай молока, сколько стоит – 2 рубля”¹⁹⁹. Отже, відбувається проникнення російської мови у

¹⁹⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 70. Арк.6; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 42. Арк.. 12-16; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 108. Арк.. 24; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 4, спр. 79. Арк.. 5-6.

¹⁹⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 64. Арк.12.

¹⁹⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 81. Арк.10; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 96. Арк.. 6.

дитячу субкультуру українців. Тобто зміст дитячої субкультури інтернаціоналізується, глобалізується, мова русифікується.

У дражнилках яскраво проявляються особливості дитячої психології, безпосередність дитячої реакції в момент сварки чи суперечки на слова-образи, жести, гримаси, а то й дії.

На Вінниччині зафіксовані мирилки як українською, так і російською мовами. Активна русифікація почалася з початку 70-х років. До того часу українська мова була поширена у селах і райцентрах області. До середини 90-х років діти м. Вінниці розмовляли російською мовою і тому в їхній пам'яті зафіксовані саме такі тексти. “Еники-беники..., мир, мир навсєгда – ты свињья и я свињья”²⁰⁰, “Мирим, мирим навсєгда, кто поссорится – свињья. Ты свињья – и я свињя, больше сорится нельзя”, “Мирись, мирись, мирись и больше не дерись, а если будешь драться, то я буду кусаться. А кусаться не причем, я ударю кирпичом, а кирпич ломается, дружба начинается”²⁰¹, “Ушки-ушки – мы с тобой подружки”. В роки Незалежності України, почали спілкуватись рідною мовою, наприклад “Мир – миром, пиріжки з сиром, варенички в маслі, ми дружечки красні”, “Мирись, мирись і більше не сварись. Мир, дружба, жуйка пополам”, “Мир, мир, з вареником сир”, “Соловейко тьох-тьох-тьох, давай підем в горох. А зозулька ку-ку-ку, ми пограємось в піску, поборімося, помирімося”²⁰² тощо.

Наступною складовою дитячого фольклору є “страшні історії”, або їх ще часто діти називають “страшилки” – дитячі усні розповіді умовно-реалістичного або фантастичного характеру, які мають, як правило, установку на достовірність. Етнографічні джерела та матеріали другої половини ХХ – початку ХХІ ст. дозволяють стверджувати, що казки,

²⁰⁰ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 57. Арк..17-18.

²⁰¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 83. Арк..7; ф.1, оп. 28, спр. 86. Арк..5.

²⁰² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 13, спр. 69. Арк.4, 9; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 176. Арк..8.; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 70. Арк..6.

легенди, бувальщини стали фундаментом та джерелом “страшилок”²⁰³. Наприклад, образи історій-легенд про представників міфологічного та демонологічного світів – відьм, домовиків, чарівників, жебраків-потвор, – зустрічаються пізніше в “страшилках”. А також деякі мотиви, в яких використовують зачини – “Жив-був” – із казок.

За характером вирішення конфлікту в досліджуваний період можна виділити такі групи страшилок: страшилки із трагічним кінцем – “зло” перемагає “добро”, страшилки із щасливим кінцем – “добро” перемагає “зло”, страшилки ефекту страху або сміху. Однією із найпопулярніших “страшних історій” цієї групи в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття зафіксована історія про “Чорний ліс” (прим. авт. – назва може бути варіативна – “Чорна хата”, “Чорна голова”, головна умова: вживання в кожному реченні ключового слова, в даному випадку – епітету “чорний” та розказування історії тихим таємничим голосом). Наприклад: “У чорному-чорному лісі росло чорне-чорне дерево, в якому було чорне-чорне дупло. Там жив маленький чорний-чорний гномик. Одного разу він виліз і каже (при. авт. – в цьому місці треба закричати дуже голосно): “Що, страшно?!” або “Віддай серце!”” – ефект страху. Або ефект сміху – одного разу він виліз і каже (в цьому місці потрібно сказати тихим писклявим голосом): “Я впісявся”. Всі три групи досить популярні.

Найтиповішими “страшилками” є наступні: “про повернення духу вмерлої людини”, “про привидів”²⁰⁴, “про нечисту силу” – чортів, про русалок, мавок, відьом, домового, вампірів, мерців, які виходять вночі або на свята, тобто ті, в яких сюжети, мотиви властиві традиційному фольклору.

²⁰³Свидницкий А. Жебраки. Очерк из бытов подольских компрачиков // Творы. К. : Наук. думка, 1958. С. 273-287.

²⁰⁴ РФ ВДПУ, ф1, оп. 17, спр. 41. Арк.17-19; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 40. Арк..33-35.

Часто розповідають “про походи вночі на тік, колгосп” або “вночі в кар’єр”, “про голоси”²⁰⁵.

Особливим жанром дитячого фольклору є фантастичні історії, найтипівіші з яких – це “про шпигунів”, “прибульців з космосу”, або твердження “їхали велосипедом з такою швидкістю, що обганяли машину”, “зловили рибу на 10 кілограм”, “знайшла гриба в ріст людини”, “бачили літаючу тарілку”, “вигадували, що хтось із родичів чи дуже багатий, чи відомий герой”, “вигадували, що тварини або предмети говорять”, “були на іншій планеті”, “є чарівні предмети” тощо.

З кінця 70-х рр. розповсюдженими були “садистські віршики”. У їх побутуванні звертає на себе увагу неадекватна реакція дітей на дорослих. Якщо у молодшого покоління вони викликають сміх, то у старшого лише обурення, пересторогу, особливо, коли це звучить з вуст дитини. Дитині не страшно, а смішно, тому що це не правда і такого не може бути.

Зміст “садистських віршиків” часто побудований на порушенні заборони дорослих, їх можна порівняти з небилицею, комічний ефект якої заснований на суперечності між поведінкою і почуттями його героїв та моральними нормами та принципами. Інформатор 1986 року народження навів приклади: “Спи моя радість усни, в морге погасли огни, трупи на полках лежат, мухи над ними жжужат”, “Маленький мальчик зенитку нашел, ТУ-104 в аеропорт не пришел”, “Маленький мальчик варил холодец, а по полу ползал безногий отец”²⁰⁶. Більшість зразків “садистських віршів” так чи інакше стосується смерті. Спостерігаємо абсолютну відсутність поваги до смерті, до померлого, деградацію родинних стосунків, жорстокість у ставленні до близьких. На думку Н. Дудник “чорний гумор” виникає внаслідок послаблення і розпаду нормальних людських стосунків у сім’ї між поколіннями, пов’язаний із втратою моральних орієнтирів і духовним

²⁰⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 72. Арк..6; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 24, спр. 40. Арк..13-14; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 15, спр. 49. Арк..17-20; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 23, спр. 80. Арк..5.

²⁰⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 98. Арк..4.

спустошенням людини під тиском псевдо цінностей. Іронічне протистояння проблемам через пародійне викриття й естетичний шок є способом психологічного самозахисту особистості в умовах соціальної безвиході²⁰⁷. Сьогодні “садистські віршики” втрачають популярність, пік якої припав на останню чверть ХХ ст.

Дитячі казки представлені такими групами як: народні казки, власне складені, інсценізовані народні та авторські казки. Як свідчить етнографічна, психолого-педагогічна, фольклористична література та власні польові дослідження, ще у другій половині ХХ ст. всі чотири групи приблизно були на однаковому рівні. З кінця ХХ – на початку ХХІ ст. казки перших трьох груп стали менше популярними, пріоритетною залишається четверта група. На нашу думку, вагомою причиною занепаду перших трьох є девальвація суспільних цінностей, яка на перше місце вивела матеріальні блага над духовними, звідси і зниження інтересу до читання та самостійного складання, надання переваги телебаченню та комп’ютерним іграм (тобто тим, які не вимагають великих зусиль творчості, а є простим споживанням).

До третьої групи дитячого фольклору відносимо розважальний фольклор. Зокрема підчіплянки, які дуже близькі до словесних ігор, є веселими жартами, а не сатиричною лірикою. Вони засновані на грі слів, потребують створення визначеної ігрової ситуації, чим і виключаються із вільного мовленнєвого потоку. Поетизація тексту досягається за рахунок несподіванки, тому повторне виконання неможливе. Мета їх полягає не тільки розсмішити, розвеселити когось, а прагнення висміяти нездатного передбачити логіку розвитку діалогу, нездатного швидко дати оцінку звукового та смислового членування мови, знайти вихід із “пастки”.

Нами зафіксовано типові приклади підчіплянок, які побутують на Вінниччині і на сьогодні. Зокрема як зазначає інформатор з Тульчинського

²⁰⁷ Дудник Н. Дитячий “чорний гумор” як складова сміхової культури українців та його вплив на психічне здоров’я дитини (за фольклорними зразками Східного Поділля) // Народна культура Поділля в контексті національного виховання. Вінниця, 2004. С. 54-55.

району, “що я не скажу, ти повторюй останнє слово, а перед тим говори “Яско”. Добре?”. Після цього йде діалог:

- У царя был дворец.
- Яско, дворец.
- Во дворце был парк.
- Яско, парк.
- В парке было болото.
- Яско, болото.
- Я – скотина (яско, тина).

Якщо той, хто прийняв виклик, відгадає розвиток діалогу, то ефект несподіваності отримує зворотній зв'язок: – Я піду до лісу. – І я. – Найду дерево. – І я. – Видовбаю ночви. – І я. – Принесу додому. – І я. – Наллю помій. – І я. – Свині будуть їсти. – І ти ²⁰⁸.

На Вінниччині ми зафіксували також різні варіанти підчіплянок-пасток: – Скажи двісті. – Двісті. – В тебе голова в тісті. Або: – Скажи “три”. – Три. – “Сопли утри”. – Скажи п'ять. – П'ять. – “Утри сопли опять”.

Досить поширеними є підчіплянки природного діалогу:

– Дивись, що це в тебе там волочиться ззаду?

(Дитина обертається назад).

– Це твій хвіст, мавпо... ²⁰⁹

Як варіант: – Під ногами болото... (дитина нахиляється). – Я тобі не князь, щоб ти мені кланявся ²¹⁰.

Ще один вид підчіплянок є досить популярним в дитячому репертуарі Вінниччини – підчіплянки-загадки. Так, оповідач навів приклад: “А и Б сидели на трубе, А упало, Б пропало, кто остался на трубе?”. – “И” та підчіплянки-приказки: “Хто?” – “Дід Пихто і баба з пістолетом” ²¹¹.

²⁰⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 78. Арк..5.

²⁰⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 4, спр. 84. Арк..4.

²¹⁰ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 78. Арк..5.

²¹¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 99. Арк..10.

У небилицях, в яких відступ від правдивого робиться навмисно для того, щоб відтінити реальні зв'язки, дитину спрямовують на те, як насправді повинно бути в тій чи іншій ситуації: муха борщ пролила, півень задавив коня, кицька гавкала тощо.

Вся система образів таких небилиць протирічить життєвим реальним спостереженням. Незважаючи на те, що у 5-6 років дитина має чіткі реалістичні уявлення про оточуючий світ, засвоює граматичну основу мови, її лексичний фонд готується до сприйняття метафор та ідіоматичних висловів.

Прислів'я, приказки та загадки як складова дитячої субкультури формують світоглядну систему дітей та сприяють засвоєнню етнічних стереотипів поведінки через знайомство із провідними видами господарської діяльності людей, їхнього побуту, процесом удосконалення засобів виробництва, системою етикетних норм та правил протягом значного історичного періоду. Їх застосовують у виховному процесі дошкільнят та молодших школярів.

Наприклад, прислів'я та приказки розкривають знання з народної метеорології (“багато снігу – багато хліба”, “сухий березень, теплий квітень, мокрий май – буде хліба урожай”), з народної агрономії (“як мілко орати – краще випрягати”, “кинь ячмінь у болото, вбере тебе в золото”), з народної медицини та гігієни (“пар кісток не ломить”, “держи голову в холоді, а ноги в теплі – будеш жити вік на землі”), народної етики та естетики (“дарованому коневі в зуби не заглядають”, “одарунок не дарують”, “дари, та очі не дери”), географії (“повернулись купці з Бару – ані грошей, ні товару”, “станція Рахни – сядь і віддихни”, “у Хоролі всього доволі”) тощо. Саме вони допомагають простежити, як іде передача досвіду від старшого покоління до молодшого.

Прислів'я, приказки та загадки виражають певні точки зору на широке коло моральних та етичних проблем, формуючи у дитини позитивні риси характеру: чемність та ввічливість (“в чужому домі будь привітним, а не

примітним”, “знай пожартувати, знай перестати”...), працьовитість (“хто дбає, той і має”, “де руки і охота, там скоро робота”...), товариськість (“одна бджола мало меду носить”, “дружній череді і вовк не страшний”...) тощо, а також виступаючи засобом у боротьбі подолання негативних рис: “напилося, нализлося, на вулиці показалося, у калюжі повалося” (п’яниця), “ні колода, ні пень – лежить цілий день” (ледар) тощо.

Серед поширених жанрів, які побутують на Вінниччині за останнє сторіччя, є скоромовки, що будуються на навмисному утрудненні вимови певного тексту, викликаному відповідним розташуванням звуків. Вони допомагають формуванню мовного апарату дитини, привчаючи до складних поєднань звуків.

Дитячі анекдоти досить розповсюджені в дитячому середовищі. Їх знають і переповідають усі діти (активними розповідачами є хлопчики). Чим старші за віком діти, тим більше вплив має фольклор дорослий. Тематика дитячих анекдотів найрізноманітніша, аби смішно було. Навіть часом не розуміючи їх суті, діти прагнуть осмислити і відтворити в своєму середовищі картини дорослого життя. У сучасних літературознавчих працях під терміном анекдот розуміють: “коротке оповідання про незначний, але характерний випадок, переважно з життя історичної особи, або коротке усне оповідання злободенного побутового чи суспільно-політичного змісту, із жартівливим чи сатиричним забарвленням і несподіваним дотепним закінченням”²¹². Найпоширеніші теми дитячих анекдотів, які нам вдалося зафіксувати на Вінниччині в XX – на початку XXI століття, є наступні. По-перше – це культурна та історична тематика: про царів, королів, Василю Прекрасну, Івана-дурника; історичні постаті богатирів Іллю Муромця, Альошу Поповича, Добриню Нікітіна, Робін Гуда, Петьку, Анку, Василя Івановича, Котовського, Гітлера, Гагаріна та інші.

²¹² Гончаренко Н. Анекдоти // Нариси української популярної культури. К. : УЦДК, 1998. С. 27.

У старшому віці надається перевага й соціальній тематиці, в якій розповідають про ледарів, двісчників, п'яниць, проститутток, наркоманів та політичній тематиці: президентів Росії, України, Америки. В зв'язку з подіями останніх років різко зросла кількість політичних анекдотів, персонажами яких є сучасні вітчизняні та світові політики: В. Ющенко, В. Янукович, Ю. Тимошенко, Бен Ладен, Джордж Буш, Володимир Путін тощо.

Формування уявлень про яскраві риси, менталітет інших народів і українців представлена в національній тематиці анекдотів про грузинів, євреїв, молдаван, французів, англійців, німців, циган, американців. В результаті, за звичай, українці виявляються найкращими та отримують винагороду.

Досить часто в міфологічній та демонологічній тематиці мова йде про відьом, чортів, домовиків, русалок, мавок, чаклунів, природні стихії, що розмовляють та діють – сонце, вітер, дощ тощо.

З фантастичної тематики діти розповідають анекдоти про літаючі кораблі, тарілки, інопланетяни, планети... Полюбляють брати головними героями анекдоту діючих осіб з мультфільмів, кінофільмів, а саме, Чебурашку, Крокодила Гену, Мальвіну, Буратіно, Незнайку, Алісу, Шерлока Холмса, Доктора Ватсона, "їжака в тумані"... На цьому рівні можна аналізувати характер масової культури.

З другої половини ХХ ст. популярними стають анекдоти, зміст яких, за звичай, короткий та побудований на дотепній грі контексту: "Колобка повісили", "Буратіно втопився", "Мілківей в молоці потонув"²¹³ та інші. На нашу думку, останній виник із появою та розвитком в Радянському Союзі гри КВК, в одному із конкурсів, де пропонувалося розсмішити зал коротким висловом.

Діти надають перевагу сюжетним анекдотам. Скоріш за все це тому, що слухач має час "включитися" в його тему, зрозуміти та оцінити комізм,

²¹³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 98. Арк.6.

що заключається в ньому. Анекдоти вимагають від слухача миттєвої реакції на комічне, і не усі діти на неї спроможні. Слухач сміється і над ситуацією, героями, які цією ситуацією не панують. Іноді потрібно сміятися і від несподіванки, коли і не оволодів спочатку ситуацією і слухач. Діти з задоволенням розповідають один одному анекдоти, гарні розповідачі користуються популярністю серед друзів. Анекдоти поширюються швидко. Цьому сприяє активне спілкування дітей.

Реалізації змагань між дітьми допомагають “голосіння”: хто довше “протягне” певні звуки чи звукосполучення, а також мовчанки, до яких діти вдаються після активних ігор для заспокоєння та відпочинку. Найтипівішим текстом мовчанки є: “Котилася торба з високого горба, а в тій торбі гнилий пес, хто промовить – з’їсть увесь”.

Респонденти з м. Вінниці наголошують, що мовчанки є не тільки грою-розвагою, а й допоміжним засобом заспокоїти бурхливу компанію та встановити порядок.

Дитячий фольклор існував і певною мірою продовжує існувати як суттєва частина загальнонаціональної народної творчості, відбиває як й інші її види, динаміку її життя і розмаїття форм.

Дитячий фольклор – це область народної культури, своєрідний інструмент соціалізації дитини. Кожний його жанр по-своєму сприяє збереженню душевному й фізичному здоров’ю дитини, розвитку її особистості, встановленню її відносин у багатостороннім суспільстві дорослих і дітей. Саме орієнтація фольклору дитини на спільні закономірності вікового розвитку дітей, чітке функціональне призначення кожного жанру обумовлюють глибоку типологічну схожість його національних форм²¹⁴.

Структура дитячої субкультури практично не змінюється, трансформується її змістове навантаження, форма вираження (жанри, одні

²¹⁴ Дитячий фольклор / упоряд. Г. В. Довженок. К. : Дніпро, 1986. С. 151-152.

поповнюються, інші збіднюються) та шляхи передачі (телевізор, кіно, комп'ютер). Входять в обіг нові лексичні одиниці, переважно іноземного походження. Змінюється співвідношення між складовими. Внутрішнє наповнення дитячого фольклору диференціюється в залежності від віку. У дітей відбувається переорієнтація на фольклорні жанри дорослих – частівки, анекдот, на твори, складені професійними авторами. Якщо до 90-х рр. фольклор був надбанням усної культури, то сучасний дитячий фольклор – життєве явище, що відображає стихійну оцінку дітьми суспільства, в якому вони ростуть.

3.2. Формування світоглядних уявлень засобами культури

Світоглядні уявлення та вірування є важливим компонентом духовності народу, визначальною рисою його етнопсихологічних особливостей, менталітету. В основі традиційних світоглядних уявлень народу лежать релігійні вірування, естетичні та екологічні погляди, етичні переконання, емпіричні знання тощо²¹⁵.

Віра в магічну силу природи, речей, слова, невідворотність долі жива і понині, при чому в сучасному світі традиційні й новітні вірування дуже тісно переплелися. Оновлюються лише об'єкти запобігань (складання іспитів, подорожі), а основи традиційної символіки і магії залишаються стабільними. Поширення різноманітних вірувань у сучасному аграрному та урбанізованому середовищі є продовженням давніх традицій, які еволюціонізують, мало змінюючись²¹⁶.

Світоглядні уявлення та вірування як складова дитячої субкультури є народною дитячою філософією, яка презентує собою систему міфологічних вірувань, ідеологічних переконань, різних мотивів, уявлень. Серед вірувань у повсякденній культурі як дорослих, так і дітей, переважають ті, яких людина

²¹⁵ Скрипник Г. Царина народної уяви та вірувань // Українці : іст.-етногр. Монографія : у 2 кн. / під. ред. А. Понамарьова. Опішне : Українське народознавство, 1999. Кн. 2. С. 257.

²¹⁶ Борисенко В. Вказана праця. С. 394-398.

частково чи повністю дотримується повсякчас. Це, зокрема, стосується таких важливих подій приватного життя як сімейних обрядів (народження, одруження, поховання), новосіль, купівлі-продажу, подорожей тощо.

Аналізуючи польові етнографічні матеріали, які були зібрані автором протягом 2007-2010 років та зберігаються в навчально-науковій лабораторії з етнології Поділля інституту історії, етнології та права у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського, дають можливість систематизувати світоглядні уявлення дітей Вінниччини другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Вони формуються на основі усталених стереотипів, зокрема засудження поведінки, яка суперечить правилам та нормам, прийнятим у суспільстві, а також на залякуванні: “не можна було відбирати чужі іграшки, бо мама не купе їх тобі більше”, “не можна ходити вечорами самому по вулиці, бо ввечері ходять собаки з великими очима, кажуть, то відьми перетворюються на собак”, “бабай приходив до дітей, які не любили спати” або “бабай приходив до неслухняних дітей”²¹⁷ тощо.

Великого значення надавали діти дотриманню численних табу, які перейняли від дорослих. Вони розцінювалися як гарантія благополуччя самої родини та успішного ведення господарства. Ці словесні форми, залишаються актуальними і до сьогодні та пов’язані з магічними властивостями деяких птахів, тварин, комах. Оповідачі вірили, що не можна руйнувати пташиних гнізд, бо діти будуть німими родитися, а також брати в руки, бо з’являться ластовиння. Вважали, якщо пташка б’ється в вікно то буде звістка. Про прихід гостей повідомляв кіт (вмивається – будуть гості). Не можна було брати жабу в руки, бо на руках з’являться бородавки, а коли погладиш корові роги, то твої діти будуть лисі. Вірили, якщо кроти прокрутять землю біля хати, то хтось помре в сім’ї. Щоб не вкусила оса чи бджола, яка літала близько, діти вірили в те, що потрібно було швидко говорити: “Соль, вода”, – і тоді бджола полетить від тебе”. Коли Божа коровка (сонечко) сідала на

²¹⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 98. Арк.4; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 41. Арк.10-13.

руку, то потрібно було загадати бажання і сказати: “Божа коровка, лети на небо, там твої дітки їдять цукерки, а тобі не дають, а іншим роздають”. Якщо в хаті є трьохмасна кішка, то вона приносить щастя. Це ж стосується і деяких предметів. Вважали, що не можна з гребінця волосся викидати, а тільки спалювати, бо голова буде боліти. Віник потрібно було ставили вверху ногами, щоб не зайшла нечиста сила. Не можна ставати на люк, бо колись провалишся в яму (якщо ненароком став, треба закусити пальця) та виросте горб, тому потрібно постукати по спині. Щоб не зурочили, потрібно носити на руці червону нитку та пришпилювали шпильку тощо. Вірили в магичні дії людей певних категорій: “якщо зранку зустрінеш стару бабу – до невдачі”.

Слід зауважити вірування у лікувальні та магичні властивості рослини. Діти вважали, якщо знайдеш непарне число пелюстків на бузку (3 або 5), то треба їх з’їсти – збудуться бажання, які загадували. Збудуться ще й тоді, якщо засушиш квітку та поставиш за ікону. Щоб любили хлопці, потрібно мити волосся любистком. Коли не було довго дощу, то треба було взяти освяченого маку на Маковея і кинути у три криниці, то буде дрібний дощ, а якщо жбурнути, то буде злива. Не можна було садити вербу коло хати – це на постійні хвороби. Не купались доти, доки не розпуститься листя на дубі, а то не можна, бо виросте верба. Вірили в цілющі властивості рослин, зокрема, чистотіл лікує бородавки, якщо їстимеш калину – будеш красивим, як знайдеш цвіт папороті – будеш щасливий. Вважали, що дуб дає сили людині, яка його обіймає, а якщо в господарстві є ялина, то першим в цьому домі помре чоловік. Не можна було рвати ранньоквітучі рослини: гусячі лапки, курячу сліпоту – можна всліпнути тощо.

На сьогодні серед дітей дошкільного та молодшого шкільного віку побутують вірування, які пов’язані з виконанням або невиконанням певних дій, жестів, рухів, які призводять до позитивного або негативного результату. Це пояснюється унормуванням поведінки. Зокрема серед дорослих побутує, а діти засвоюють, що не можна мокрими руками встряхувати, бо це ти чортів розтряхуєш, якщо тобі наступили на ногу, то

тобі теж треба було наступити, бо помруть твої батьки. Існують різного роду застереження, табу на окремі прояви поведінки: “не можна мочитись на стежці, бо мама помре”, “коли ти йдеш по дорозі з другом і між вами хтось пройшов, то казали: “Привет на 1000 лет”. В народі зберігаються певні вірування щодо хатніх правил, які діти також засвоюють. Наприклад: не можна ставити два ножі на один стіл, хліб вверх дном, після заходу сонця не можна нічого позичати та виносити з хати сміття. Певними повір’ями привчали дітей до правил поведінки сидіння за столом: не можна сидячи за столом хитати ногами, тому що розважаєш чортиків. Часто діти вірили в магічну значимість тварин, зокрема якщо кіт дорогу перебіжить – до нещастя, аби зарадити цьому – стукали по дереву, плювали через ліве плече або трималися за гудзик і говорили: “Щоб у мене було стільки щастя в руці, скільки в тебе волосся на хвості і плювали три рази через ліве плече”. Інколи чекали поки не пройде три чоловіки, тільки після цього йшли самі. Вірили, якщо перейдуть дорогу з порожнім відром – на невдачу, а з повними відрами – на успіх, якщо розсипеш сіль – до сварки (щоб уникнути цього, потрібно три рази кинути дрібку солі через ліве плече), якщо розіб’єш дзеркало – це до нещастя, не можна ходити в одному черевіку, майбутній чоловік буде “кривий”. Діти, засвоюючи вірування від дорослих, знали, що не можна замітати до порога, бо виметеш з хати все добро, якщо пчихнув – сказав правду, гикаєш – хтось згадує, задзвеніло у вусі – скажуть новину; вставати треба тільки на праву ногу, якщо одягнути сорочку навиворіть, то будеш битий та інші.

Автор спостерігав у фондах цілий комплекс забобонних вірувань, які перейшли до дітей від старшого покоління та були приурочені до найважливіших свят. Вони є спонтанними та пов’язані зі святами народного календаря. Вірили в нечисту силу, яка виходила на Благовіщення або на Івана Купала. Вважали, що на Святий вечір тварини говорять людською мовою і можна підслухати та дізнатися долю кожного члена родини. Не можна було купатись після свята Іллі, тому що на спині виросте верба. Вважали, що на

Водохреща мисливці розганяють нечисту силу. Почувши постріли, варто заздалегідь простежити, щоб на вулиці не висіли випрані речі, “бо зла сила у прання закутається”, тому старались не залишати речі на ніч до ранку перед Хрещенням. Діти вірили в прикмети: “якщо на Благовіщення йде дощ – врожай на жито, мороз – гриби, гроза – на тепле літо і врожай горіхів”. “Коли почувеш на Святвечір як говорить худоба, то помреш”²¹⁸ та інші. Отже, через ці вірування у дітей йде засвоєння звичаїв і традицій своєї сім’ї, попередніх поколінь.

Дітям від дорослих передаються різні народні метеорологічні знання і прикмети. Респонденти розповідали: “Якщо вранці роса – на погоду, ластівка низько літає та черкаю крилом землю – на дощ, сонце сідає за хмару – буде хмарна погода, а можливо дощ наступного дня”. Знали, якщо горобець у пилюці купається – буде дощ. Вважали, що жито сильно пахне перед дощем, якщо ввечері пахла матіола, то це на дощ. Діти знають, що часник відлякує злих духів, якщо зацвітає рясно акація – на урожай картоплі, гроза на весні – на тепле літо і на врожай горіхів, горох сіяли, коли розпускається листя дуба, на новий місяць не можна нічого позичати тощо. Магічні засоби, застороги, табу складають вірування, що супроводжували вирощування городніх рослин. Зокрема “не можна позичати насіння не посіявши собі, бо не зійде”, “не можна лущити насіння на городі, бо щось поїсть посаджене”. Це знання пов’язано зі стереотипами та принципом передачі знань, який характерний для постфігуративної культури.

²¹⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 77. Арк.4-7; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 58. Арк.4-5; РФ ВДПУ, ф.26, оп. 1, спр. 65. Арк.7; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 58. Арк.4; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 70. Арк.9; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 27, спр. 62. Арк.3-4; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 2, спр. 62. Арк.18-20; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 99. Арк.7-10; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 42. Арк.8-11; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 27, спр.63. Арк.4-5.

Цікавими є вірування про небесні світила. Вірили, що кожна людина має свою зірку, яка згасає, коли вмирає людина. Адже зорі – то душі людей, якщо людина праведна – зоря ясна, а як ні, то темна²¹⁹.

Серед природно-атмосферних явищ діти вірили у вихор та знали про його небезпеку. І тому намагалися його минути: відійти в сторону або лягти на землю. У народній демонології, це сам “нечистий”, що справляє своє весілля²²⁰.

Ще зберігається серед дорослих і вони передають дітям вірування в надприродні істоти домовиків, чортів, відьом, русалок, які можуть залоскотати людину, упирів, вовкулак, вампірів, мавок, лісовика, водяника, чарівників, привидів, зомбі. На сьогодні діти вірять також в бабая (батьки дуже часто лякали в дитинстві, що забере, коли не будеш спати, їсти)²²¹ тощо.

З’являються світоглядні уявлення породжені новітніми технологіями другої половини XX – початку XXI ст. (кіно, телебачення, поява та розвиток ряду галузей наук, зокрема ядерної фізики тощо) – НЛО²²², кінець світу, поява пришельців, міжгалактичні війни, повстання роботів, кіборгів, знищення живих людей їхніми клонами, віра у віртуальні світи тощо.

Побутує чимало прикмет, повір’їв, пов’язаних з навчанням у школі, які базуються на народних уявленнях. Спостереження етнологів останніх років засвідчили, що побутує розгалужена система вірувань, пов’язаних зі складанням заліків та іспитів, що черговий раз підтверджує функціонування традиційної культури в урбанізованому середовищі. Більшість учнів вірять, що, здійснивши ряд магічних заходів, можна досягти успіху навіть без ретельної підготовки. Наприклад, “не можна одягати жартома дві шапки, бо

²¹⁹ Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Світоглядні уявлення та вірування // Поділля : іст.-етногр. дослідж. К. : Доля, 1994. С. 351.

²²⁰ Там само. С. 352.

²²¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 99. Арк.5; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 95. Арк.5; РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 40. Арк.7-9; РФ ВДПУ, ф.26, оп. 1, спр. 66. Арк.10.

²²² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 95. Арк.5.

отримаєш двійку”²²³, перед іспитом не можна стригтися, обрізати нігті (мотивація – щоб не відрізати знання), митися (щоб не змити знання).

За віруваннями учнів, на іспит не варто одягати новий одяг, а лише той, у якому вже щастило на добру оцінку. Ще вірять, що слід закріпити на виворітний бік одягу металеву шпильку. Ще одним заходом для поповнення знань вважають, що перед сном варто покласти підручник і конспект під подушку, щоб інформація із них уночі перемістилася у голову.

Побутує чимало прикмет доброго чи злого віщування щодо іспитів. Щоб отримати гарну оцінку, намагалися уранці вставати з правої ноги. Вважали, що важлива перша зустріч перед виходом із дому – першим добре зустріти чоловіка, бо зустріч із жінкою віщує невдачу, як і зустріч із людиною, яка несе порожнє відро; якщо стрінеться вагітна жінка, то варто попросити її назвати будь-яке число – саме такий буде номер білета на іспиті. Часто на маленьких аркушах паперу писали числа до 30 і клали під подушку: який номер зранку витягнули – такий білет випаде на іспиті. Погані прикмети: коли летить ворона над головою – отримаєш двійку (щоб цього не сталося, потрібно присісти)²²⁴ (в це вірять і в навчальні дні), повертатися за будь-чим, оглядатися назад, кинути книжку на підлогу.

Для того, щоб досягти успіху, потрібно: спати на лівому боці, класти монету п’ятак під п’яти, брати білет лівою рукою, зліва від вчителя. Перед виходом із хати (квартири) діти молилися: “Свята мати на порозі, Боже, поможи мені в дорозі” або “Отче наш”. Їли проскурку і запивали свяченою водою. Вірили, що варто мати цього дня в кишені посвячений хліб, проскурку або аркуш, а дехто брав з собою свячене зілля “тою”, клавши його за пазуху промовляли: “Беру з собою свячену тою, щоб всі люди йшли за мною”²²⁵. Брали на шию посвячений хрестик, іконку святого.

²²³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 40. Арк.30-32.

²²⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 98. Арк.6.

²²⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк.3.

Серед дітей поширюються використання ритуальних словесних форм. Наприклад, потрібно було, щоб хтось із дорослих сказав: “Ні пуха ні пера”, а у відповідь почув – “к чорту”. Інколи говорили: “З Богом, дитино”, “Ангеле мій, іди зі мною, ти попереду, а я за тобою...” тощо. Отже, використовуються словесні форми релігійного культу, змішуються дві сфери духовного життя. Але не можна стверджувати, що у дитячій субкультурі більше магії, ніж у дорослій культурі.

Таким чином, основним принципом, за яким ми систематизували види світоглядних уявлень та вірувань дітей на Вінниччині другої половини ХХ – початку ХХІ ст., став принцип “за тематичним спрямуванням”. Ми бачимо, що традиційні народні уявлення та вірування тісно переплелися із системою тих, які виникли вже в урбанізованому середовищі (зокрема, віра у війни із планетами, напад пришельців, повстання роботів, кіборгів тощо). Таке нашарування продиктоване постійними змінами та появою нових явищ в суспільстві.

Характер світоглядних уявлень дітей переважно констатуючий та частково казуальний, оскільки в переважній більшості відповіді дітей не дають вичерпну інформацію. Наприклад: “Не можна позичати насіння не посіявши собі, бо не зійде” (вірування має часткове пояснення, а не повне), бо до кінця не “відбере” суть, чому саме воно не зійде. На нашу думку, існує декілька варіантів, чому діти не можуть дати повного пояснення. Так, вони не знають і не розуміють значення багатьох понять і тому опускають їх. Через цю ж причину перекручують інформацію на свій лад, історично найдавніші з них із часом втратили своє первісне звучання.

Творам дитячого фольклору властива тематична і сюжетна різноманітність, мелодійність. У другій половині ХХ ст. діти створюють світ, який відрізняється від світу їхніх батьків. Ті зміни, що відбуваються у суспільстві не могли не відобразитися на дитячому розвитку і вихованні. Якщо раніше велика частина дитячого фольклору була пов’язана із календарно-обрядовою поезією, то в даний період залишається не

актуальним навіть для молодших школярів. У репертуарі учнів дедалі більше зустрічаються твори, які за багатьма своїми ознаками вважаються споконвічно “дорослими” жанрами. Насамперед, це прикмети, повір’я, ворожіння, анекдоти, пародії, загадки. У дітей шкільного віку відбувається поступова переорієнтація інтересів і потреб у бік зближення їх зі світом дорослих.

Дитячий фольклор формується під впливом низки чинників. Серед них – вплив різних соціальних структур і вікових груп, їх фольклору, масової культури, існуючих уявлень тощо. Усну традицію діти найліпше засвоюють до підліткового віку. Підлітки поривають зі світом дитинства, орієнтуються на норми поведінки старших.

Він допомагає дітям зрозуміти життєві ситуації, стереотипи поведінки, а також сприяє соціальній адаптації. Соціально-історичні події також мають вплив на сучасний стан фольклору. Зміни життєвого устрою селянства призвели до втрати деяких жанрів та спрощення форм.

Сучасний дитячий фольклор – це життєве явище, що відображає стихійну оцінку дітьми суспільства, в якому ростуть. Діти є охоронцями і творцями своєї субкультури, яка визначається перш за все наявністю своєї картини світу. Дитячий фольклор є мовою дитячої субкультури та являється важливим засобом формування, збереження і трансляції картини світу.

Вивчення природи та видів світоглядних уявлень призвели до висновку, що як складова дитячої субкультури вони є дитячою філософією, тобто системою міфологічних вірувань, ідеологічних переконань, сприймання, розуміння, пояснення характеру взаємозв’язків і подій тощо, які діти переймають зі світу дорослих та побутують у масовій повсякденній свідомості.

Питання для самокροлю

1. Охарактеризуйте сутність поняття дитячий фольклор, народна дитяча філософія.
2. Назвіть складові власне дитячого фольклору.
3. Як називаються пісні, які виконують функцію заспокоїти і

приспати дитину.

4. Наведіть приклади фольклору, складеного дорослими для дітей.
5. Визначте актуальні проблеми вивчення дитячого фольклору і дайте їх характеристику.
6. Які ви знаєте міфологічні вірування, що побутують в дитячому середовищі?
7. Чому побутують світоглядні уявлення та вірування в дитячому середовищі?

РОЗДІЛ IV

ОБРЯДОВІСТЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ СПОСІБ ІНКУЛЬТУРАЦІЇ

4.1. Основні етапи культурної адаптації дитини

Невід’ємною складовою структури дитячого духовного життя є ініціації. Вони визначають протягом життя кожної людини зміну соціальних ролей та статусів. Ці зміни являють собою систему смислів і цінностей, визначають соціально-гендерні ролі та преференції, статусні позиції у сфері господарчого та виробничого життя, що в результаті формує стереотипи етнічної поведінки на певному віковому етапі. Термін ініціація виводиться від латинського “initium”, що перекладається як “початок”, “посвячення”²²⁶.

У житті індивіда постійно виникає необхідність урівноваження його біологічної та соціальної характеристик. Більшість із обрядів, що проводяться в дитинстві, мають здебільшого не фізіологічне, а саме соціальне значення²²⁷. Це пов’язано з тим, що у фізіологічному плані людина постійно змінюється. Ця зміна усвідомлюється не тільки як зростання, а й переродження, в основі якого лежить уявлення про міфічну смерть. Діти – ніби неповноцінні представники соціуму, адже вони мають тільки увійти до нього. При цьому складають відповідну соціальну верству. Як зазначає М. Дерлиця, перехід в іншу вікову категорію відбувається у кожної дитини по-різному: під дією різноманітних факторів “первородні стають “челядию” в восьмих році життя, дальші діти “байдакують” геть поза десятий рік”²²⁸. Обряди ініціації в традиційному суспільстві фіксуються як такі, що проходять для дітей у віці від 1 до 5 років: пострижини, садіння на

²²⁶ Балущок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов’ян. Л., Н.-Й. : Вид-во М. П. Коць, 1998. 266 с.

²²⁷ Геннеп А. ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. М. : Вост. лит., 1999. С. 69.

²²⁸ Дерлиця М. Селянські діти : етнографічний нарис // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т.V. С. 136.

коня, заплітання коси для дівчинки²²⁹. Саме з 7 років дитина корінним чином змінює соціальний стан, дітей звать “парубочок, підпарубок, дівочка, півдівка, виросточок”²³⁰. “Але діти і більш старшого віку розглядаються суспільством як неповноцінні члени соціуму. Вони перебувають у певному культурному “обмеженні”, “недовключені” в соціальний організм. Тому для них, як ні для кого, важливо пройти певні переходові обряди. Зазначимо, що обряди ініціації можуть проходити як декілька днів, так і декілька місяців, а інколи розглядаються як багаторічна низка поетапних обрядів”²³¹.

Спробуємо простежити стан та форми побутування дитячих ініціацій (з моменту народження до 13-14 років) в родинно-побутовій обрядовості другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Етнологи вважають, що першою ініціацією в житті людини є пострижини, коли дитині виповнюється рік. Н. Жмуд схиляється до думки, що це народження, оскільки відбувається перехід із світу ненароджених у світ народжених. Саме ця ініціація має у своїй структурі такі складові як лімінальний період (порубіжний) і реінкорпорацію (включення до нового колективу)²³².

Порубіжним періодом першої ініціації є момент народження. Вважали, що новонароджена дитина ще не належить до світу людей. Тому здійснювали обрядодії з метою унеможливити її повернення назад у світ духів. В досліджуваний період існує обряд “відкривання всіх замків”. Він символізував залучення малюка до “цього світу”, тобто соціуму. Для полегшення пологів породіллі рідні застосовували магичні дії, зокрема, відправляючи її до пологового будинку, батьки або чоловік відкривали

²²⁹ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. СПб.: Наука, 1993. С.60.

²³⁰ Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріали до українсько-руської етнології. Л. : Б. в., 1906. Т. IX. С. 1-213.

²³¹ Аксьонова Н. В. Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця ХІХ – початку ХХ століття) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 . К., 2006. Арк.164.

²³² Жмуд Н. В. Дитячі ініціації на Вінниччині другої половини ХХ – початку ХХІ ст. // Етнічна історія народів Європи. К., 2009. Вип. 28. С. 96.

вдома усі вікна, двері, замки, щоб полегшити роди. Все це мало “розчистити” шлях дитини, асоціювалось з відкриттям дверей, до неба, до “паралельного простору”. Але по допомогу священика, що існувала в традиційній культурі, тепер не звертаються, аби той тримав ворота у вітвар відчиненими.

Продовжують й на початку ХХІ ст. побутувати вірування, що “коли приносять дитину з пологового будинку, то треба перенести її три рази через поріг”²³³. В даному контексті “поріг” розуміється як “межа” з “іншим світом” та несуть небезпеку для дитини, тому багаторазове перенесення є “прочищенням шляху”.

Завершальною стадією є реінкорпорація, якою у даному випадку є перша купіль новонародженого. Вона, окрім суто профілактичного призначення, (узята до сходу сонця вода і покладені у воду трави – череда, любисток, ромашка), має зміцнити дитину, наділити її щастям, захистити від лихого ока. Адже вода, за народними уявленнями, символізувала силу і чистоту. Купання дитини зазвичай відбувається до заходу сонця. У купіль дівчинки кладуть трави жіночого роду і любисток, щоб хлопці любили, а хлопчику додають лікарські трави чоловічого роду, квіти чорнобривців та гілочку або кору дуба, щоб ріс гарним, чорнобровим, здоровим та сильним. Зокрема, купаючи дитину, у с.Павлівка Погребищенського району промовляли такі слова: “Вода-водице, ти омиваєш ріки й берега, омий родженого синочка/дочку від недуг і гріха”. В с.Круподеринці Погребищенського району зустрічається варіант замовляння на воду: “Мати-водице, купати годися, Христос купався, води не боявся, і ти не бійся. Анголятко моє, миле моє дитятко. Господь з тобою промовляли тричі”²³⁴, та опускали тричі дитину у воду, а потім уже клали її у купіль. У м. Вінниці під час купання дехто, кладучи дитину у купіль, розмовляв з нею, дехто з реципієнтів промовляв три рази “Господь з тобою”. Весною у купіль

²³³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 4, спр. 60. Арк.5.

²³⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. Арк.10.

дівчинки добавляли першу квітку півонії, при цьому промовляли: “Щоб ти була така гарна, як ця перша квітка на цьому першому корчі, щоб тебе усі любили, як цю першу квітку на цьому кущі, щоб ти була першою дівкою на селі, як ця перша квітка на цьому корчі”.²³⁵ Після купання ввечері купіль не виливали. За допомогою води під час цих обрядових дій усувалися ознаки попереднього стану того, хто проходив ритуал, що було необхідно для подальшого набуття якостей, властивих його новому статусу.

Наступною ініціацією, яка на сьогодні з активізацією релігійного життя не тільки збереглася, а й стає все більше популярною, є хрещення – як охорона дитини від усього злого, очищення від першородного гріха і залучення немовляти до християнського світу. Таїнство хрещення та супроводжувальні його обряди і ритуали, незважаючи на заборони, продовжували (хоча й таємно) побутувати у XX ст. У кінці XX – на початку XXI ст. намагаються хрестити новонародженого відразу після повернення його з матір’ю додому з пологового будинку.

Надзвичайно серйозно ставились до вибору імені дитини. Обряд ім’янаречення трактувався як залучення дитини до безперервності роду.

Завершальною стадією включення до християнського світу дитини є “пострижини”. Як правило, він виконувався в день річниці дитини та символізував її перехід в новий віковий період, до іншого соціального статусу. Вважалось, якщо постригти в рік дитину, то будуть гарні коси. Обряд мав на меті через певні символічні дії, пов’язані з давнім культом вогню, води та інших предметів реального світу, сприяти дальшому росту й розвитку дитини.

Перші етапи ініціацій (купання, хрестин, пострижини) є соціалізуючими, відбувається перехід дитини від “докультурного” стану у сферу “культурного”, людського світу. Процес засвоєння індивідом основних навичок життєзабезпечення та норм поведінки є важливим механізмом збереження етнічної традиції. Вони дають уявлень про перебіг

²³⁵ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 8, спр. 98. Арк.6.

вікових змін та соціокультурного змісту кожної стадії життєвого циклу дитини. Але деякі з них на сьогодні втрачаються. Це пов'язано з впливом молоді з села і втрачання зв'язку із традиційними звичаями та раціоналізацією свідомості.

Окремою ініціацією є початок відвідування дітьми дитячого садка, яке стало поширеним новоутворенням в дитячій субкультурі саме в ХХ ст. Звідси порубіжним періодом у цій структурі є перше самостійне ознайомлення із суспільними нормами, правилами, обов'язками, загальнолюдськими та етнічними цінностями, а завершальною стадією є усвідомлення себе як індивіда та частиною колективу (“я з садочка”, “я з молодшої групи” тощо). Тобто відбувається адаптаційний період дитини в дитячому садку, ознайомлення з його режимом дня та входження їх в мікрогрупу.

У традиційній трудовій ініціації фазою набуття ініціантом нового соціального статусу є розв'язування ним пуповини. До сьогодні на Вінниччині досить широко практикують дії з пуповиною. З 90-х років діти в пологових будинках знаходяться біля матері, тому забрати пуповину не виникає труднощів. Більшість мам забирають її додому, а перед школою дають дитині, щоб розв'язала її. Вважається, якщо дитина розв'яже пуповину, то буде легко вчитися в школі, відкриє перед собою всі галузі знань. Отже, можна припустити, що цей магічний ритуал з пуповиною пов'язаний з елементом ініціації, який символізував перехідний етап від дошкільного до шкільного віку.

Цікавими є спостереження щодо пастухування, яке починається із 6-7 років. Його можна назвати “ініціацією в ініціації”, оскільки воно має класичну структуру: виключення зі старого колективу (початок пастушіння), порубіжний період (випробування), завершальний етап (прийняття “в пастухи”). Реципієнт 1955 р. н. наголошує на тому, що “пастухами були всі діти. І це природно – дітей було багато, вони у цьому зв'язку мусили неодмінно виконувати якусь функцію. Перехід до статусу пастуха означав

певний рубіж дорослості. Ти вже не просто босоногий пацан – тобі доручають серйозну справу – пасти корову, тобто годувальницю сім’ї. Таке ставлення формувалось батьками, старшими братами і сестрами. Коли дозволялось гонити корову на пасовисько, то перші два місяці, йдучи вулицею, побачивши когось старшого у чужому дворі, я голосно з ним вітався, щоб він зрозумів і побачив, що я вже пасу. Це було і гордістю і радістю”²³⁶.

Випробування на право називатися “пастухом” були різноманітні. Насамперед, треба було на перших порах пастушіння завертати не тільки свою, але й чужу худобу: “О! сьогодні корови напасуться, бо сьогодні ноги молоді будуть бігати”. Примушували курити разом з усіма (поширене явище). Своїми словами перевіряли, чи зможе новачок берегти секрети, якщо через певний час ніхто “з чужих” не визнає – значить “свій”, його приймали до гурту”²³⁷. Давали завдання приборкати найлютішу корову в череді, придумували усілякі завдання у випадку програшу в карти: загавкати, віджатися, роздягнутися до нижньої білизни тощо. Відомі випадки фізичних випробувань: “проколювали голкою шкіру на долоні, якщо не заплачеш, то ти настоящий пастух, а не шмаркач”²³⁸. Останній приклад на наш погляд є архаїчним залишком жорстоких давньослов’янських екзаменувань ініційованих, про які говорить В. Балушок²³⁹. Зустрічалася у другій половині ХХ ст. інформація про обливання пастуха водою або “занурювання” у воду як своєрідну форму посвячення: “Придумували такі-сякі іспитання, щоб новачків обмити, але то лише так, для виду. Було, що в озеро з головою нурили, це, значить, що новачок вже чистий, з рідної водиці”²⁴⁰ (вода – “межа”). На сьогодні вид цієї ініціації відживає. Це пов’язано, з тим, що люди не спроможні тримати худобу через економічні проблеми, через виїзд

²³⁶ Вдовцов М. Вказана праця. С. 17-18.

²³⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 8, спр. 60. Арк.4.

²³⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 78. Арк.6.

²³⁹ Балушок В. Вказана праця. С. 118-128.

²⁴⁰ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 74. Арк.15.

працездатних людей з села, а залишаються переважно літні, які не спроможні вести домашнє господарство.

На Вінниччині широко побутують ініціації, пов'язані із початком систематичного відвідування дітьми вулиці (десь з 7-8 років). Відомі випадки жартівливих елементів випробування “новеньких”. Одним з них був метод спрямований на з'ясування страхів ініціантів і переборювання їх. Так, у смт. Стрижавка Вінницького району Вінницької області приблизно до середини 80-х років ХХ ст. влаштовували іспит для тих, хто не вмів плавати (відтворювали ситуацію, у якій хтось з членів громади тоне і перевіряли, чи наважиться ініціант врятувати потопуючого)²⁴¹. Іноді створювали різноманітні жартівливі ситуації і спостерігали за тим, як дитина буде з них “викручуватися”. Наприклад, “новенькому” “підкидали” чужі речі із звинуваченням його в крадіжці, змушували його вилазити пізно ввечері чи серед ночі на тин до людей, які не подобалися і кукурікати до ранку, смішити компанію тощо²⁴².

Після того як “новенькі” склали вступні випробування, обов'язковим елементом було екзаменування посвячуваних. Перевірялись, насамперед, кмітливість і фізична витривалість ініціантів. Найчастіше влаштовували бійки між різними компаніями, бо хлопчик мав мати “розбишакуватий” характер: “Той вожак, у кого розум добрий і кулак”²⁴³.

Починаючи із 12-13 років, з'являються різноманітні назви старших в компанії. Так, на Вінниччині зафіксовані наступні: “голова”, “вожак”, “старший”, “старий”, “найголовніший”, “центрові”, “лідери”, “заводіли” та інші. Але дитячі компанії були менш формалізовані й не так жорстко структуровані, як, наприклад, молодіжні.

Тільки у соціально-віковій площині від 7 до 14 років ми спостерігаємо накладання одночасно декількох ініціацій, які комплексно спрямовані на

²⁴¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк.4.

²⁴² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 78. Арк.6.

²⁴³ Там само. Арк.7.

активну соціалізацію дитини. Зокрема, мова йде про: а) відвідування школи; б) відвідування вулиці; в) трудова ініціація; г) відвідування позашкільних закладів (гуртки, клуби, студії, академії тощо). Позитивним є те, що дитина кінця XX – початку XXI ст. порівняно з попереднім століттям, стала мобільною, динамічною, креативною, незалежною у сприйнятті та переробці інформації, що є однією з рис прогресивного розвитку суспільства. Але в таких умовах її важко себе ідентифікувати однозначно, оскільки багаточисленні форми соціалізації часто розходяться у формулюванні єдиних вимог до неї.

У другій половині XX – на початку XXI ст. структура традиційних дитячих ініціацій дещо модифікувалась у бік спрощення: зникли деякі її елементи та втратилося їх символічне навантаження, що спричинило умовний характер побутування. У зв'язку з помітним послабленням консервативних родинно-побутових традицій (руйнацією традиційних цінностей, насадження чужих моделей поведінки), акселераційними процесами, значним розширенням інформаційного простору ініціаційний вік став молодшим та з'явилися нові форми ініціацій.

Сучасні дослідники вважають, що “віртуалізація” дитячого простору за рахунок комп'ютерних ігор призвела до спрощення та зникнення природних сфер соціалізації. З'явився розрив між культурою дорослих і культурою дітей. Дитяча субкультура більше самовизначається у відповідності з соціально-психологічними потребами, які діти намагаються задовольнити у спілкуванні з однолітками. Їхні досягнення відкладаються у дитячій традиції і закріплюються у фольклорі як форми їх вираження²⁴⁴.

4. 2. Соціалізація молоді через засоби святково-обрядової культури

Святково-обрядова культура посідає значне місце в духовному житті усіх народів світу. Найважливіші складові духовного життя народу – свята та

²⁴⁴ Добренєков В. И., Кравченко А. И. Этнография детства // Добренєков В. И. Социальная антропология : учебник. М. : ИНФРА-М., 2005. С. 118.

обряди. Вони відображають не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію етносу. До числа інститутів, породжених релігійними уявленнями й аграрним укладом побуту, належать календарні свята та обряди.

На думку В. Сироткіна, під “святом” народна свідомість мала на увазі таку характерну особливість цього дня, як відсутність роботи, тобто день “пустий”, “празний”. Звідси інша назва неробочого дня – “празник”. Терміном же “свято” в українській мові підкреслювався небуденний, сакральний зміст такого дня. Водночас свято усвідомлювалося як такий стан навколишнього світу, що не мав часу. Це був нібито своєрідний вихід і людини, і громади за рамки звичайного життя і господарської діяльності. Тому у святкові дні заборонялися дії, поведінка, що були пов’язані з поняттями про початок і продовження життя (заборона статевих відносин, бо діти зачаті в ці дні, народяться потворами). Зате вмерти в такі дні було доброю ознакою, бо небіжчики відправлялися прямо до раю”²⁴⁵.

О. Чебанюк²⁴⁶ основною одиницею виміру календарного часу виділяє день, пов’язаний з обертанням Сонця навколо Землі. Дні, на її думку, поділяються на свята і будні. Крім того, кожен тиждень має свої якісні характеристики, наприклад, середа і п’ятниця вважались жіночими днями. Доба ж поділяється на профанну і сакральну частини²⁴⁷: день (світла частина доби) відводиться для побутових клопотів і роботи, ніч (темна частина доби) наділяється магічною здатністю зміщувати просторові координати, входити у світ потойбіччя. Ілюстрацією на підтвердження думки О. Чебанюк можуть бути, наприклад Різдвяні, Андріївські чи Купальські ворожіння, які відбувались саме після заходу сонця. Крім того, слід зауважити, що

²⁴⁵ Сироткін В. Святкове дозвілля громади // Українці: іст.-етногр. монографія : у 2 кн. Опішня : Українське народознавство, 1999. Кн. 1. С. 383.

²⁴⁶ Чебанюк О. Народний календар у традиційній картині світу українців // НТЕ. 2008. № 6. С. 42.

²⁴⁷ Там само.

“особливо важливим сакральним і водночас небезпечним вважається переддень великих свят. У цей день відбувається символічне єднання світу людей із потойбіччям, що може мати як позитивний, так і негативний вплив на подальшу долю соціуму й кожного його члена залежно від правил поведінки і дотримання всіх необхідних приписів”²⁴⁸. Тут знову можна говорити про ритуальні ворожіння напередодні свят або ж про самі обряди у переддень свята, які є необхідною частиною самого святкування наступного дня.

А. Темченко²⁴⁹, апелюючи до теорії К. Юнга про колективне несвідоме, говорить про те, що архаїчний колектив – це єдиний соціальний організм, у якому всі члени залежні одне від одного не лише матеріально, але й емоційно, тобто у певні моменти весь колектив переживає однакові емоції. На думку дослідника²⁵⁰, найбурхливіші колективні емоційні прояви співвідносяться з біоритмами природи: річними часовими циклами (сонцестоянням, рівноденням, зміною фаз місяця), чергуванням господарських сезонів (обробітком ниви, сівбою, збиранням урожаю), віком людини (народженням, статевими ініціаціями, весіллям, смертю). Регулярність періодів підвищеної емоційної активності (своєрідне емоційне копіювання природного) дає можливість передбачити поведінку традиційного колективу у певний календарний період.

Втім, В. Сироткін зауважує, що “окрім свят, в яких брали участь усі мешканці громади, існували й такі, що відзначали або особи певної статі, або представники статево-вікової групи”²⁵¹. Далі він підкреслює ще одну цікаву особливість: “якщо окремі чоловічі свята майже не простежуються, то,

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Темченко А. Моделювальні властивості обряду у системі архаїчного світосприйняття // НТЕ. 2004. № 4. С. 99.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Сироткін В. Святкове дозвілля громади ... С. 383.

навпаки, їх багато у жінок”²⁵². До таких суто жіночих свят дослідник відносить “русалії”, “розгри”, свято Симона Зільника.

У дослідженні народного календаря слід звернути увагу на місце любовної магії та магії плідності у календарній обрядовості. Цим питанням ґрунтовно займалась І. Щербак. У своїй дисертації вона відстоює позицію: “В українській традиції переважна більшість любовних ворожінь здійснювалася у зимовий (зокрема різдвяний) та у літній (троїцько-купальський) періоди обрядового календарного комплексу. Така часова регламентація любовних ворожінь обумовлювалася уявленнями про межові віхи народного календаря, що базувався на циклічній концепції розуміння часу. Ними були Різдво (закінчувався старий та започатковувався новий час) та свято Івана Купала (день літнього сонцевороту, симетричний у річному колі Різдву)”²⁵³. Втім, “ворожіння молоді про шлюб випереджали традиційний час весіль. Їх переважно виконували дівчата. Змістом цих матримоніальних ворожінь було бажання знати ім’я майбутнього чоловіка, його зовнішність, вік, характер, професію, матеріальний статок тощо”²⁵⁴. Тобто, можна говорити про особливість сприйняття українцями любовних ворожінь як таких, що притаманні лише дівчатам. Слід зауважити ще одне значення обряду для архаїчного суспільства. Так, на думку А. Темченка²⁵⁵, своєрідна обрядова профілактика покликана стримувати або стимулювати психіку людини у певний календарний/віковий період, чи під час виникнення ситуації соціального характеру. Цю думку можна поширити, зокрема і на психологію сексуальності. Так, календарна обрядовість не лише сприяє статево-віковій ідентифікації дітей, а й виробляє статеві стереотипи поведінки у молоді та сприяє зняттю сексуального напруження за рахунок

²⁵² Там само.

²⁵³ Щербак І. Діти в обрядах і віруваннях українців ХІХ – початку ХХ ст. (статевовіковий аспект традиційної культури) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія”. К., 2004. 18 с.

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Темченко А. Вказана праця. С. 99.

певних обрядодій. Варто згадати хоча б Купала, яке до прийняття християнства мало відверто орґаїстичний характер.

Свята і обряди календарного циклу регламентували всі сфери життя українського селянина – виробничу, суспільну, сімейну, а головна їх мета – відвернути стихійне лихо, вплинути на врожайність.

Розвиток української національної культури тривалий час, а особливо впродовж XX ст., відбувався в досить складних умовах, часто експериментальних (голод, відчуження хлібороба від землі, від рідної мови, війни, економічні кризи, розруха, репресії, політичні та ідеологічні утиски, радянська уніфікація культури). Внаслідок цього сталася насильницька перерваність у спадкоємності традицій, була порушена еволюція народної традиційної культури. Заборонялася, принижувалася, ігнорувалася етнічна специфіка, а натомість адміністративно впроваджувалися уніфіковані загальнорадянські форми святково-обрядової культури²⁵⁶.

Календарні звичаї та обряди формально узгоджувалися з річним літурґічним циклом православної церкви, проте дійсною основою “побутових святців” був трудовий сільськогосподарський календар. Календарним землеробським обрядам узагалі притаманні повільні темпи змін, значна консервативність та спадкоємність, і їхнє відмирання відбувалося дуже поступово. Цей процес, проте, був відчутно прискорений після 1917 р., коли до розряду пережиткових, ворожих соціалізму явищ була віднесена і вся народна календарна звичаєвість. У результаті разом із дійсно віджилими було втрачено чимало позитивних народних традицій, що не могло не позначитися на загальній екології української культури. Лише наприкінці 1950-х рр., в атмосфері так званої “хрущовської відлиги”, певного розповсюдження набувають адаптовані до умов “соціалістичної дійсності” деякі народні календарні звичаї. Узагалі досвід показує, що найбільш життєстійкими й здатними до дальшого розвитку виявляються ті форми календарної обрядовості, що втратили тісний зв’язок із релігією і

²⁵⁶ Борисенко В. Вказана праця. С. 7.

трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги. Елементи календарних свят та обрядів нині широко використовуються у творчості професійних та самодіяльних митців, у декоративно-прикладному і театральному мистецтві тощо²⁵⁷. Традиційні свята і обряди чимдалі активніше входять у систему сучасної культури. З 1990 р. рішенням Верховної Ради України офіційними святами проголошені Різдво, Великдень, Трійця. В умовах сьогодення накопичується досвід проведення таких масових сезонних свят, як Новий рік, Проводи зими (Масляна), Купала, обжинки тощо. Процес відродження народної звичаєвості впливається в загальний рух відродження національної самосвідомості, мови, культури²⁵⁸.

Цьому сприяють різні громадські організації та навчальні установи. З 1990-х років широко відроджується неоязичництво, яке окремі культурологи вважають найбільш традиційною для України релігією. Неоязичництво (рідновірство) в Україні представлено течіями Рідної віри, РУНвіри, Ладовіри, Ягновіри, орантійців, Собору Рідної української віри, Великого Вогню та інших, всього близько 77 громад. Для всіх них притаманна ідея відродження проукраїнських вірувань, які вважаються єдино автентичними для українця. У Вінниці широко побутує течія Рунвіра, яку іменують “Рідною українською національною вірою”. Створено Всеукраїнське релігійне об’єднання – Собор Рідної Української Віри. Вірні Рідної Віри використовують у своїх обрядах святі образи великих духів – Велеса, Перуна, Сварога та пророків України – Лесі Українки, Тараса Шевченка та Василя Стуса. Відповідно до її вчення, українці мають своє розуміння вищої сили, виявленої їм під ім’ям Дажбога. Християнську релігію рунвірівці заперечують як запозичену.

²⁵⁷ Звичаї та обряди українського народу URL: D:/Doc/Desktop/Сімейна обряд/referat-86467.html.

²⁵⁸ Курочкін О. Контури трансформації річної звичаєвості за останні століття // Українці. Опішне, 1999. Кн. 2. С. 332.

Участь дітей та підлітків в обрядовому житті зумовлюється народними уявленнями про дитячу вікову верству з погляду її невинності, не гріховності, добродійного впливу на родину, природу, урожайність тощо. Етнолог І. Щербак розглядала обрядові функції дітей та підлітків (за період кінця ХІХ – початку ХХ ст.) в контексті ритуалів календарного циклу як таких, що так чи інакше були спрямовані на забезпечення нормального ходу господарчого відтворення, але ніколи не були винятково трудовими ²⁵⁹. Вона наголошувала, що обрядова структура народного календаря становить цикл, який умовно можна поділити на такі компоненти: 1) святковий (різдвяний комплекс); 2) період масниць; 3) ранньовесняний комплекс (Великий піст, Сорок мучеників, Благовіщення та ін.); 4) середньовесняний комплекс (Великдень, Юріїв день, Микола весняний, Вознесіння та ін.); 5) пізньовесняний комплекс (троїцько-купальський період); 6) літній (жнива, Ілля, Головосіки та ін.); 7) осінній період, найслабше відображений в ритуальному плані (Семена, Різдво Богородиці, Покрова, Дмитра, Михайла та ін.); 8) зимовий комплекс (Андрія, Сави, Варвари, Миколи зимового та ін.). Кожен комплекс має свій набір головних точок (дат, свят), своє характерне ритуальне наповнення та свої семантичні домінанти (склад основних, ключових моментів та вірувань) ²⁶⁰.

Ми розглядаємо ті компоненти календарних свят, які побутують серед дітей і молоді другої половини ХХ – початку ХХІ ст. на Вінниччині.

У період з 1930-х – другої половини 1980-х рр. відвідувати церкву заборонялося. У містах було важко встановити контроль над церквами, але більшість з них були переобладнані під інші установи і практично не функціонували. У селах же проблем із контролем відвідування храмів не виникало, адже всі один одного добре знали і все бачили. Багато церков також було переобладнано під сховища. За відвідування “храму Божого”

²⁵⁹ Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців //НТЕ. 2003. № 3. С. 72.

²⁶⁰ Там само.

дорослі ризикували залишитися без роботи, премії, підвищення, отримання житла тощо, а членам партії категорично заборонялося відвідувати церкви. Дітей за такі “вчинки” привселюдно могли висміювати, осуджувати на шкільній лінійці і навіть покарати (виключити із піонерської та комсомольської організації). На всі великі релігійні свята, особливо на Великдень біля церков організовувалися спеціальні групи так званих “дружинників” із місцевої інтелігенції (переважно партійних – вчителів, лікарів тощо)²⁶¹, які записували хто з дітей ходив до церкви на свята. Основним їхнім завданням було виховати атеїстично налаштоване підростаюче покоління. Незважаючи на це, люди й надалі святкували великі релігійні свята, відвідували храми. Активну участь у цьому брали й діти, підлітки та молодь, особливо у селах.

Якщо розглянути календарний рік, то поза увагою українців не залишається практично жоден місяць. Особливими традиціями святкування дітей та молоді відзначаються свята зимового циклу. Серед них виділяється багатий на різноманітні свята місяць грудень. Святком для дівчат був і залишається день “дівочої долі” – Катерини (7 грудня). В цей день дівчата зрізають гілочку вишні та ставлять у воду. Існує вірування, якщо вона зацвіте до Різдва чи до Маланки – доля у дівчини буде квітнути, зів’яне, засохне без цвіту – дівчині протягом року не поталанить знайти собі пару. Але найбільше дівчата ворожать на Андрія (13 грудня – одне з шанованих молодіжних свят). Щоб завбачити свою долю, вони вдаються до традиційних різноманітних способів гадання. Наприклад, в темноті запалюють свічку і ставлять її навпроти дзеркала, в якому можна побачити образ судженого. Ввечері виходять на вулицю і кидають чобіт через хату, в яку сторону впаде холявою, туди й піде заміж. “Хата тут – замкнений простір, царина порядку, захищеного від хаосу. Чобіт, перекинутий через хату, ніби потрапляє до

²⁶¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 11, спр. 96. Арк.2.

потойбіччя, тому може “віщувати майбутнє””²⁶². Наливають в мисочку води, кладуть на неї дві гілочки у вигляді “містка” і ставлять під ліжком, примовляючи: “Суджений мій, ряджений, переведи мене через місточок”. Уночі має приснитися дівчині наречений, який переводить її через місток. У цей день вранці дівчата виходять на вулицю і запитують ім’я першого стрічного чоловіка – як його звати, так і буде зватися майбутній чоловік²⁶³. Існувало ще й таке гадання: перевертають три тарілки, під одну клали пшеницю, під другу – чарку, а під третю – гроші; відповідно: пшениця – роботящий та хазяйновитий буде чоловік, чарка – п’яниця, а гроші – буде багатим. На сьогодні змінюється наповнення атрибутами, символами, і відповідно значенням гадання, а форма залишається незмінною. За давнім звичаєм гадання, яке побутувало у сільській місцевості Вінниччини ще до 1960-х рр., полягає у тому, що дівчата пекли балабушки (маленькі булочки) для гадання. Воду для них потрібно було нести в роті з ополонки (хлопці, знаючи про це, нерідко влаштовували засідки, смішили і лякали дівчат аби вони її розливали), декому доводилось бігати до ополонки до 8 раз. Ліпили та випікали балабушки (в с. Мурафа Шаргородського району називали бохончики), викладали їх на долівку так, щоб кожна дівчина бачила свою. Після приводили собаку і стежили за його діями: чию першу балабушку з’їсть, та перша заміж піде. Якщо ж заріє в землю, то дівчина помре, а занесе далеко – дівчина буде в невістках на чужині. До чиеї балабушки не доторкнеться – та сидітиме в дівках ще рік²⁶⁴. Для кращого розуміння змісту слід врахувати, ким є собака у народній уяві. Насамперед, як правило, це тварина нечиста, яку часто пов’язують з чортом, а, отже, і з потойбічним світом, тому не дивно, що в подібній обрядодії дівчата звертаються саме до собаки. Крім цього собаку взагалі часто пов’язують із заміжжям: “Коли дівчині сниться, що її вкусив собака, то це точна прикмета, що вона скоро

²⁶² Таланчук О. Чоботи // 100 найвідоміших образів української міфології. К. : Орфей, 2002. С. 434.

²⁶³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк.1.

²⁶⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк.1.

вийде заміж. Собака порве дівчині спідницю – вона вийде заміж”²⁶⁵. Існували спеціальні ворожіння, що мали на меті розпізнати професію майбутнього чоловіка, довідатись, кому належатиме главенство у сім’ї тощо.

Увечері на Андрія молодь збиралася на Андріївські вечорниці або “на калиту”. Святкували у цей день і менші діти, але частіше вдень вдома у когось із дітей. Це свято знають по всій Вінниччині, щоправда до 1960-х рр. існувало в природному побутуванні селян. Після кількох десятиліть занепаду звичай почав відроджуватися з 1990-х рр. На жаль друге життя він отримав у сценаріях та зі шкільних сцен міст. Поступово “Калита” почала проводитися як виховний захід у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах. Така тенденція театралізації цього свята спостерігається й по сьогодні.

За традицією дівчата випікали калиту – великий прісний корж, посипаний маком і помащений медом та прикрашений цукерками горошок. Підв’язували його червоною стрічкою до сволака (якщо був у хаті) або до довгої палиці, яку тримав обраний парубок. Щодо варіативності цього свята, то різнилися тільки кількість учасників та діалоги між ними. Інформатор 1945 р.н. з с. Слобідка Вінницького району розповідає, що найчастіше обирали Калитинського, який охороняв калиту, міг бути ще й Писар, який мастив сажею. Кожен бажаючий з присутніх міг бути Коцюбинським. Коцюбинський їхав на коцюбі калиту кусати, а Калитинський стояв поруч, тримаючи сажу та пір’я. Присутні намагалися розсмішити Коцюбинського, аби він розсміявся, щоб не встиг вкусити калити, тоді пан Калитинський (Писар) обмашував його сажею. Розігравали таке: “Їду-їду калиту кусати!”

- “А я буду сажею кресати!

- “А я вкушу!”

- “А я вкрешу!”²⁶⁶

²⁶⁵ Шалак О. Собака // 100 найвідоміших образів української міфології. К. : Орфей, 2002. С. 265.

²⁶⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк..1-2.

О. Курочкін пише про свято Андрія наступне: “Пережитки язичницьких уявлень знайшли відображення і в традиціях “карнавальної свободи”, яка негласно проголошувалася на святі Андрія.

У цю ніч, як і в новоріччу, народний етикет дозволяв деякі прояви антигромадської поведінки, які в інший час гостро засуджувалися і підлягали покаранню за звичаєвим правом²⁶⁷. У ролі порушників порядку виступали представники парубоцтва та підлітки. Найчастіше здійснювали хвіртки в обійстях, де жили незаміжні дівчата, висаджували їх чи навіть воза на дах хати. Інформатор 1945 року народження з с. Слобідка Вінницького району зазначає: “мій батько розповідав, що хати раніше покривали соломомою – отоли. Коли обмолочували соломомою, то робили отоли.

Коли оставались ці отоли, їх продавали. Один дядько заготовив цих отол на Вінницю на продаж, склав їх на воза, щоб раненько вести на базар. А в нього була дівка. Встає рано, а віз пустий. Ці отоли винесли на хату на гребінку”²⁶⁸. Ці жарти зустрічаються на Вінниччині ще у післявоєнний період. У 60-80-х рр. хлопці продовжували знімати ворота, хвіртку і заносили далеко від подвір’я²⁶⁹. Про цей звичай на сьогодні тільки пам’ятають, бо він практично зник, особливо у старіючих, малих селах, де майже не залишилося молоді. Дещо трансформовану форму звичай має у містах, куди його перенесло сільське населення. Це свято на пошану Сонця. В традиційній культурі вони були найважливішими. Адже неугасиме світило в житті хлібороба було надзвичайно важливим життєдайним джерелом. Воно сприяло врожаю зернових культур, визначало і пору року, і працю, і ритм буття. Свята пов’язані з солярними культами припадають на кожну пору року – це Коляда, Великдень, Купала, Калита. Їх започаткували прадавні хлібороби ще в трипільській культурі. Привнесена християнська ідеологія почала називати їх поганськими. На народні свята були накладені церковні: Коляда стала

²⁶⁷ Курочкін О. Календарні звичаї та обряди // Українці. Опішне, 1999. Кн. 2. С. 304.

²⁶⁸ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк.1.

²⁶⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 72. Арк.3.

Різдвом Христовим, Великдень – Паскою, Купайло – Іваном Купалом, Калита – днем Андрія Первозванного²⁷⁰.

З середини 1990-х рр. активно серед зимових свят почало відроджуватися Свято Миколая (19 грудня). Напередодні свята доросліші діти пишуть листи Святому Миколаю з проханнями про подарунки, молодші звертаються до батьків, щоб ті передали їхні побажання святому, а зовсім маленьким батьки самі готують гостинці. Адже всі діти вранці цього дня мають знайти у себе під подушкою подарунок від Святого Миколая, а неслухняні можуть отримати й різочку. Це свято було поширене у західних областях. Останнім часом ця гарна традиція поширюється по всій Україні. Миколай стає своєрідним українським Дідом Морозом²⁷¹.

Найбільша участь дітей і молоді присутня у різдвяній обрядовості. Саме вони з матір'ю накривають стіл до святкової вечері. Приймають активну участь у ритуалах напередодні та впродовж всього Святого вечора. Зокрема, коли несли кутю на покуть, це робила тільки господиня, дівчатка при цьому примовляли слова: “Несу кутю на покуття: кво-кво-кво”, щоб водилися в хазяйстві курчата. Цей звичай є класичним прикладом імітативної магії, який покликаний передавати плодovitість жінки домашній птиці. Також діти підкидали цукерки, гроші²⁷² з метою накликати добробут в сім'ю. Як у небі з'являлась перша зірка, всі члени родини сідають за стіл. Перша страва споживання – кутя. Їли її стоячи, щоб в наступному році не боліла спина під час роботи в полі, городі. З'ївши три ложки куті, дівчата вибігали на вулицю і слухали, з якої сторони гавкне собака, з тієї й буде наречений. Таке вірування спостерігаємо до 60 рр. у Вінницькому районі²⁷³.

Першого різдвяного дня діти по обіді несуть вечерю до хрещених батьків, діда й баби. Брили з собою калач, кутю та різні гостинці.

²⁷⁰ Уроки з народознавства : посібник / упоряд. М. К. Дмитренко, Г. К. Дмитренко. К. : Ред. часопису “Народознавство”, 1995. С. 147.

²⁷¹ Борисенко В. Вказана праця. С. 17.

²⁷² РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 77. 21-24 арк.

²⁷³ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк.2.

Обмінювалися вечерею, даючи взамін калачі, солодощі, а хрещеники зазвичай отримували подарунок та гроші.

Важливим компонентом обрядів зимового циклу є колядування та щедрування. Магічний зміст колядування, відповідно до мотивувань обряду, полягав у забезпеченні господарям урожаїв, приплоду худоби та загального благополуччя в господі. Колядування та щедрування – давній звичай зимових (переважно різдвяних) обходів із виконанням величально-поздоровчих пісень (колядок, щедрівок) і речитативних формул (віншівок). Адресовані господарям дому як ритуальні величання, вони є побажанням здоров'я, щастя, багатства, щедрого врожаю, достатку, за що отримувала певну винагороду. В основі цих обходів лежала магічна ідея “першого дня”, згідно з якою побажання, висловлені на новорічні святки, мали стати реальністю. Люди вірили в силу слова, особливо сказаного колядниками в сакральний час, до якого відносяться і Різдвяні свята²⁷⁴. Митрополит Іларіон наголошував, що “наші обрядові пісні часто являються формою і змістом побажання, щоб сталося конче те, про що співається: щоб збіжжя і плоди родили”²⁷⁵. У літературі, особливо радянського періоду, неодноразово висловлювалися скептичні зауваження щодо такої віри селян, а Н. Громова переконана, що віра в силу слова, матеріальність думки, притаманна здавна усім народам світу²⁷⁶.

Колядування дітей вирізняється низкою особливостей (в різних селах колядують в різний час). Невеликі групи дітей (без чіткого поділу обрядових функцій) ходять переважно в ранковий та денний час (дорослі колядники починали обходити ввечері та вночі). Зазвичай, діти “не рядилися”, як це було притаманне гуртам дорослих. Лише подекуди при обходах носили

²⁷⁴ Громова Н. Різдвяні колядки у сучасному побутуванні (на прикладі Бойківщини) // Етнічна історія народів Європи. К., 2008. Вип. 25. С. 151.

²⁷⁵ Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Дохристиянські вірування українського народу. К. : АТ “Обереги”, 1994. С. 267.

²⁷⁶ Громова Н. Різдвяні колядки у сучасному побутуванні (на прикладі Бойківщини) // Етнічна історія народів Європи. К., 2008. Вип. 25. С. 151.

“зірку”, яку найчастіше виготовляли із звичайного решета (обичайки), яке обклеювали кольоровим папером, фольгою. В середину вставляли свічку, а по колу прикріплювали сім, вісім або дванадцять променців. Діти-колядники (як хлопчики, так і дівчатка) виконують особливі примовки – римовані доброзичення та короткі пісеньки з проханням обдарувати. Наприклад, пропонуємо текст типової колядки вінничан:

Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така,
Дайте, дядьку, п'ятака,
А ви, тітко, гроші,
Будете хороші²⁷⁷.

Старші ж (молодь) колядували красиві і поетичні різдвяні колядки. В більшості випадків це календарно-народні пісні, що славили господаря, господиню та діток, бажали їм здоров'я, достатку. Наприклад, “Нова радість стала”, “Добрий вечір, пане господарю, радуйся”²⁷⁸.

Серед молодіжних ватаг колядників переважають парубочі громади. “В селі Стіна Томашпільського району побутує обряд вшанування парубочою громадою дівчат. На Різдво парубки обходять із зіркою двори де є дівчата, і величають колядкою кожную “тречну панну”. Якщо хлопці минали хату дорослої дівчини (таке трапляється дуже рідко), це означало, що вона через свою поведінку чимось не заслужила їх поваги або ж, на їх погляд, ще не доросла до дівування”²⁷⁹.

В основі цих обходів лежала магічна ідея “першого дня”, згідно з якою висловлювані побажання в період свят мали стати реальністю²⁸⁰. Вважали,

²⁷⁷ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 1, спр. 82. З Арк..

²⁷⁸ Пісні Поділля / упор. С. В. Мишанич. К. : Наук. думка, 1976. С. 14.

²⁷⁹ Творун С. Практична етнологія для ділових людей : навч. посіб. Вінниця : Книга-Вега, 2005. С. 30.

²⁸⁰ Курочкін О. В. Обрядовість (Календарні свята й обряди) // Поділля : іст.-етногр. дослідж. К. : Доля, 1994. С. 365.

чим більше буде колядників, тим кращим та щирішим буде для родини Новий рік.

Традиційною формою подяки є, як правило, солодощі, фрукти, на сьогодні ж переважає дрібно грошова купюра. Момент обдарування (винагороди) колядників у відповідь на їхні побажання є основним структуротворчим елементом календарного обходу.

Тракувати дитяче колядування лише як вимогу або прохання винагороди і на цій підставі вважати його формою “виродження” дорослого, на думку багатьох дослідників, невірно. По-перше, варто розрізняти дитяче колядування як обрядовий обхід (акціональний код обряду) і дитячі колядки як різновид жанрів обрядової поезії (вербальний код обряду)²⁸¹.

Отож, дитяче колядування варто розглядати не стільки як редуковану (ослаблену) форму “дорослого” обряду, скільки як особливу, специфічну, пов’язану з народними уявленнями про цей період як час “народження”, тобто найбільш сприятливий для обрядового функціонування різних молодих груп, що несли ідею оновлення в новий відрізок часу (Різдвяні святки – період зимового сонцестояння).

13 січня відзначали Меланки. В цей день першими щедрують дівчата. Молодь переодягається, обирає з-поміж гурту міхоношу та водять козу: одягають хлопця у вивернутий кожух, чіпляють роги. Але ходили по селу не допізна, так як на Коляду.

Відповідь на перше питання давала вишнева гілка, поставлена в день Катерини у воду на покуті. Якщо вона розквітала до Нового року, це вважалося хорошою ознакою. Таку гілку можна трактувати як символ родового дерева, а саме ворожіння – як віщування предків про долю дівчини.

Як фіксують етнографічні джерела, в час різдвяних свят хлопчики, парубки, чоловіки “орють землю і ніби готують її для засіву, до того ж

²⁸¹ Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців // НТЕ. 2003. № 3. С.74-75.

піснями та рухами тіла демонструють процес оранки”²⁸². На Новий старий рік припадає свято Василя, який вважається покровителем землеробства. Тому у перший день Нового року хлопчики, набираючи у торбинки різного збіжжя (в основному пшеницю і жито) йдуть засівати, вітати родичів, сусідів зі святом, промовляючи:

Сію, вію, посіваю!

З Новим роком вас вітаю!

На щастя, на здоров'я, на новий рік!

Щоб родило краще, ніж торік!

Досить архаїчною виявляється функція хлопчиків-підлітків в обряді святкового засівання. Якщо в обряді дорослої чоловічої верстви символічна оранка та сівба виступали як імітація власне трудових процесів з виразним предметним кодом (плуг, зерно), то “засівання” / „посипання” хлопчиків-підлітків полягали у “розсіванні” / “обсипанні” зерном в хаті під час обходів дворів рано-вранці в перший день Нового року (день св. Василя).

Традиційно “посипання” залишилося прерогативою хлопчиків-підлітків, тоді як щедрували діти обох статей, але переважно дівчата. Така регламентованість пов'язана з магією першого дня та відповідно народними уявленнями про “полазника” (першого відвідувача). Хлопчик символізує чоловіче начало, яке не тільки в українській, але й в багатьох інших культурних традиціях виступає як позитивне, продукуюче, на протигагу жіночому – негативному, сприймаючому²⁸³.

Новорічне “засівання” / “посипання”, яке теж було формою обходу дворів, дає підстави трактувати роль хлопчиків-підлітків у цьому обрядовому контексті як досить архаїчну.

²⁸² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной императорским обществом. Юго-Западный отдел : Материалы и исследования собр. П. П. Чубинским. СПб. : Б. в., 1872. Т. 3. С. 437.

²⁸³ Щербак І. Вказ. праця. С. 75-76.

Чимало компонентів новорічної обрядовості з магічних сакральних перейшли на сьогодні до сфери розважальної, сміхової культури (ряження, вертеп, водіння кози) і засвідчили свою життєдіяльність навіть в урбанізованому суспільстві.

Діти і підлітки були активною групою у циклі весняних обрядів. Початок весняного циклу припадає, здебільшого, на Масницю, середина – на Великодні свята, а завершує цикл Трійця. Спостерігаємо участь дітей на Сорок святих. За легендою, “сорок святих чистять небо від снігу”²⁸⁴. В цей день жінки печуть пироги у вигляді “жайворонків” з пшеничного тіста і роздають дітям, які бігають по подвір’ї та співають різні заклички, закликаючи весну. Цей звичай функціонував до 60-х років на Вінниччині, зокрема у Погребищенському, Могилів-Подільському, Гайсинському, Тиврівському, Хмільницькому районах. У селі Махаринцях Козятинського району в одній із пташечок запікали монету. Вірили, що дитина, якій попаде пташечка з монеткою, буде щасливою і тому її зашивали дитині в сорочку, щоб доля була до неї прихильною²⁸⁵.

Ранньою весною повертаються з вирію птахи, зокрема і чорногуз. Слід пригадати, що в народній уяві чорногуз приносить дітей. Отож, вірять, якщо дівчина побачить весною вперше бусла літаючим, то це знак, що вона буде все літо веселитися, якщо побачить, що бусел ходить або стоїть на ногах, то не матиме великого успіху в своєму дівуванні ціле літо. Тобто, якщо бусел летить, він невдовзі принесе дівчині дітей, а отже і шлюб.

У березні-квітні тривав великий Піст. На шостий тиждень Посту випадає вербна неділя. У вербну суботу освячують гілочки верби. Коли повертаються із церкви, нею б’ють дітей і всіх членів родини, примовляючи: “Не я б’ю, верба б’є, за тиждень Великдень”. Цей звичай побутував у традиційній культурі та відновлюється на початку XXI ст. Важливе значення має чистий четвер, у цей день мали до схід сонця скупатися всі члени

²⁸⁴ Борисенко В. Вказана праця. С. 39.

²⁸⁵ Творун С. О. Вказана праця. С. 42.

родини, щоб бути здоровими. Особливо мати намагалася до сходу сонця скупати дітей, щоб були здоровими.

Найбільшим весняним святом є Великдень. Діти з батьками йдуть до церкви, але в радянський період намагалися піти чи поїхати в сусіднє село, щоб не зустріти учителів, так як біля церков встановлювався спеціальний нагляд, нікого з дітей не впускали в середину. Дітям заборонялося фарбувати крашанки, писати писанки (учителі у школі оглядали руки дітей, особливо дівчаток, чи немає на них слідів від фарби. За це могли позбутися піонерського галстука, бути осоромленими на шкільній лінійці перед усіма учнями). Але діти писали й писанки, зокрема у селах Літинського, Калинівського, Вінницького, Тиврівського районів.

На сьогодні звичай напередодні Великодня писати писанки і дарувати ріднім відновлюється. Зокрема проводяться майстер-класи з писанкарства на базі навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, які відвідують учні Вінницьких шкіл та районів. У деяких школах міста (№ 8, № 30), профтехучилищах, запрошують народних майстрів навчити учнів цьому ремеслу.

Прийшовши з церкви, дівчата вмивалися, поклавши у воду кілька крашанок, щоб бути гарними і здоровими.

Після посвяти Пасхи діти, молодь і молоді жінки збиралися біля церкви (якщо в селі не було церкви, то на галявині або на церковному погості) і водили хороводи. Зокрема, молодь села Михайлівка Бершадського району збиралась на майдані коло церкви. Тут проводились тільки хороводні пісні, а на вигоні, де вкопувалась гойдалка, проводились ігри і всякі розваги. З усіх кутків села сходились сюди люди. Молодиці з дітьми, жінки й чоловіки сідали великим колом, в центрі якого дівчата водитимуть хороводи. А до того: чоловіки розташовувались групами, вели розмову про весняні роботи в полі, жінки – про господарчі і хатні справи, молодь в своєму колі – про своє.

Дівчата і хлопці прийшли сюди, щоб прийняти участь в хороводі та іграх, всі інші – щоб усе це побачити й почути. Адже починалась передшлюбна пора у молоді. Тому цього дня хлопець, що закидав оком на якусь дівчину, мав дати їй перстень, а дівчина, що його вподобала, йому – одну чи дві пари писанок²⁸⁶.

Ведуча роль у всьому святі належала старшій дівці. Вона мала добрий голос, хист організатора, знала всі пісні і форму кожного хороводу, користувалась повагою у дівчат та хлопців. Першою була веснянка “Орел поле поорав”, під час якої дівчата брались за руки і йшли спочатку довгим ланцюжком. Після ланцюжок замикався в коло, яке звужувалось і перетворювалось у дві замкнені паралельні лінії. У цій першій пісні, як і у більшості весняних ігор та хороводів молоді присутня весільна тематика (коровай, калачі), яка нерозривно пов’язана із культом природи, землеробства (орел, поле, дощик, врожай).

Найчастіше водили хороводи – “Подояночка”, “Кривий танець”, “А ми поле оремо”. У подальших розвагах приймали участь і парубки, а також менші дівчатка та хлопчики – це весняні дитячі ігри. Грали в ігри: “Вовк і гуси”, “Квач”, “Хто займе швидше місце”. Хлопці надавали перевагу своїм іграм: “Довга лоза”, “Гилки (в м’яча)”, “Ножик”. Цей звичай зберігся до 60-х років в окремих районах Вінниччини. Зокрема у Бершадському, Гайсинському, Вінницькому, Мурованокуриловецькому, Могилів-Подільському, Тиврівському. На сьогодні деякі весняні ігри перейшли в дитячий репертуар (“Подояночка”, “Мак”, “Перепілочка”), в які діти грають в дошкільних закладах.

У першу неділю після Великодня на Вінниччині відбуваються Проводи, весняне шанування пращурів. Сім’ї збираються біля могил померлих, а діти ходили між могилками і христувалися. За це отримували подяку: цукерки, паску, крашанки. В цей день, вважають, що померлі родичі

²⁸⁶ Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО), ф.Р. 5986, оп. 1, спр. 19. Арк.2. Скалецький Р. А. “На Поділлі весілля”.

трапезують разом з родиною. Ці звичаї побутують і зараз як в селах, так і в містах.

Зелена неділя, по-церковному Трійця, випадає через сім тижнів після Пасхи. Це одне з найвеличніших свят літа. У цей день діти прибирають хату та подвір'я гілками липи, клена, квітами та татарським зіллям (аїр, по яке ходили до водойм). По зілля йдуть переважно хлопці. Дівчата ж раніше ходили за квітами до лісу чи в поле. Тепер прибирають оселю переважно зіллям. Частину його ставлять у воду, решту розстеляють по підлозі.

На зелені свята, як і на “проводи”, провідували померлих родичів. У деяких селах могили також обсипали татарським зіллям. Тут же, на кладовищі, влаштовували панахиди й спільні поминальні трапези. Ця традиція у трансформованій формі побутує і сьогодні.

Серед обрядів літнього циклу слід виділити Івана Купала. Вірування, обрядові дії і ритуали Купала пов'язані з культом сонця (вогню), води, урожаю, рослинності (лікарських трав, квітів, чародійного зілля) і кохання. Водою та вогнем очищалися, забезпечували силу і здоров'я напередодні найважливішої справи в житті селянина – збором урожаю, адже після Купала починаються жнива. Купало – свято молодих і молодості, це не лише буйство природи, а й почуттів кохання. Це свято побутувало у живому варіанті до 60-х рр. ХХ ст.²⁸⁷ Молодь збиралася біля річки чи у лісі, або на галявині, на кутку у когось з дівчат. Назбиравши квітів, плели купальські вінки. Квіти, які залишились після плетіння вінків, пускали на воду. Кількість вінків у різних місцевостях бувала різною. Вінок одягали на голову, окремі вінки (два) плели для гадання на воді (щоб пускати на воду), вінками іноді прикрашали купала. Проте один і той же вінок міг використовуватись в різних обрядових діях – прикрашати вербу і бути пущеним на воду. В деяких селах віночків на воду не пускають, їх розвішують на вербі, а наприкінці свята обраний хлопець роздає віночки

²⁸⁷ Пісні Поділля / упор. С. В. Мишанич. К. : Наук. думка, 1976. С. 13. РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк.3-4.

дівчатам або їх парубкам (якщо такі є), а ті, в свою чергу, одягають на голову коханих дівчат. Свій вінок кожна дівчина приносить із свята додому і зберігає протягом року на гвіздочку під образами як оберіг²⁸⁸.

Інформатор 1950 року з с. Юхимівка Шаргородського району згадує, що з верби робили Купала, яке прикрашали стрічками, польовими квітами, маленькими віночками з вишень, що впліталися з хвостиками та називалися кукурузкою (в Немирівському районі з ялини). Після розваг обломлювали деревце, а гілля несли додому на огірки. Розкладали велике вогнище, через яке перестрибували. Вважали, що вогонь очистить душу й тіло людини, додасть здоров'я й сили. У с. Слобідка Вінницького району та с. Дружне Калинівського району гільце робили у когось з дівчат на подвір'ї. Зазвичай у тої, що гарно співає. В обід йдуть у поле і збирають багато польових квітів. Підвечір дівчата прикрашають одне гільце квітами, вишнями (для коханого), а друге кропивою, з бур'яну, будяків (для нелюба) і виходять з ними на вулицю співаючи пісень, наприклад:

Ой Петре, Петре, Іване,
 А вже твоя петрівонька минає.
 Ой петрівонька минає,
 Ой петрівонька минає,
 та дівчина чоловіка не має.
 А той хлопець женитись думає,
 А той хлопець женитись думає,
 Ту дівчину за жіночку брати має.²⁸⁹

Хлопці, знаючи де буде Купало, перестрівали дівчат і намагалися відломити кілька гілочок на грядки з огірками, щоб добре родили. Після того на вулиці відбуваються співи різних пісень та гуляння. Купальські пісні дуже мелодійні і гарні, у них дівчата висловлюють свої симпатії, а іноді називають закохані пари, парують парубка і дівчину. В с. Рогізці Чечельницького

²⁸⁸ Творун С. О. Вказана праця. С. 47.

²⁸⁹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 3, спр. 218. Арк.3.

району право за вибором пари належить хлопцям. Вони по черзі, починаючи з найстаршого парубка і закінчуючи наймолодшим, називають імена дівчат, на яких просять їм заспівати. Отож через пісню кожен висловлює свої симпатії, називає ім'я дівчини, яка йому не байдужа.

У с. Росоші Липовецького району дівчата за допомогою купальської пісні самі пропонували кожному парубкові пару, а потім запитували, чи сподобалась йому пісня. Якщо дівчата вгадали ім'я коханої і пісня парубкові сподобалась, він підходить до дівчини, цілує її і виводить з кола, якщо ж ні, то каже, що їх пісня йому не подобається, на що дівчата дуже ображалися і тут же співали іншої, пісню-дражнилку, в якій хлопці постають у непривабливому вигляді²⁹⁰.

Ввечері молодь розпалювала вогнище і коли воно догорало, починали стрибати через нього.

Інформатор з с. Митник Хмільницького району розповідає, що для маленьких дітей батьки ставили Купала на подвір'ї, а вони вбирали його квітами та веселилися. Вони копіювали своїх старших братів і сестер. Зустрічаються поодинокі факти розкладання дітьми-підлітками окремого купальського вогню чи влаштування досвіток, проте, такі явища були спорадичними і не характерними для цієї статевовікової групи. У с. Мурафа Шаргородського району влаштовували святковий обід, варили "бараболю", вареники з ягідми, бо до Купала ягід не їли та обливались водою²⁹¹.

У 60-90-ті роки це свято намагаються відтворити у ролі театралізованого дійства, різних конкурсів. На сьогодні традиційне святкування даного свята відтворюють різні молодіжні клуби, фольклорні гурти, учасники сільської чи міської художньої самодіяльності, в яких активну участь брали діти.

Одним з великих свят є Маковея. Напередодні або вранці, до схід сонця дівчатка з матір'ю готують квітку маковейку і несуть до церкви. Цей

²⁹⁰ Творун С. Вказана праця. С. 49.

²⁹¹ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 26, спр. 113. Арк.1.

букет складається із різних рослин, які ростуть в господині на городі, найчастіше: з чорнобривців, гладіолусів, палісандри (айстри), майорів, стебла часнику та цибулі, м'яти, любистку, живокосту, меліси, волошок, чебрецю, кукурудзи. Але кожен букет відрізняється один від одного, тому що господині складають букет із тих квітів і трав, які вони мають і хочуть освятити. Обов'язково всередину ставили свічку та головки маку.

Допомагають діти батькам і на Спаса. Напередодні свята печуть з ними пироги, збирають яблука, груші. А після разом із батьками ідуть на освячення фруктів, меду.

Найбільше з осінніх свят – це Покрова, яка оновлює здоров'я, зберігає і дає життя людям і природі. Вона опікується шлюбом, сім'єю. Цього дня кожна дівчина просила Матері Божої, щоб та послала її пару. При цьому додавали: “Ой святая Покрівонько, покрий мені голівоньку, такою-сякою рядниною, аби з доброю дитиною” або “Святая Покрівонько, покрий мені голівоньку, таким-сяким, аби бути, аби хліба роздобуть”.

Храмове свято відзначають у кожному селі по-різному, на честь святого, якого збудована церква. До свята прихожани приносять до храму пожертву на обід, хто чим може допомагає у приготуванні трапези. У церкві відбувається служба святому, на яку приїжджає багато гостей із сусідніх сіл, запрошують священиків із інших храмів. Після служби відбувається урочисте хресне обходження храму, читається Євангеліє. Потім священики служать молебень за здоров'я прихожан храму. Після цього священик виголошує проповідь, запрошує усіх на трапезу. Відбувається спільний обід поблизу церкви. Дітям роздають цукерки.

Звичаї, обряди та свята є невід'ємним компонентом етнічної культури. Вони увібрали в себе істотні риси соціального, економічного життя, громадський устрій, сімейно-побутові відносини, особливості світогляду, психології та моралі. Шляхом залучення до цієї культури у дітей формується система світоглядних народних знань, відбувається соціалізація та інкультурація особистості.

4.3. Функції дітей у обрядах сімейного циклу

Сімейна обрядовість становить систему свят, обрядів та ритуалів, якими відзначаються всі найважливіші життєві події людини від її народження до смерті. Крім того, вони закріплюють про неї пам'ять і після смерті. У цьому плані сімейна обрядовість глибоко філософська, оскільки, встановлюючи духовний зв'язок між поколіннями, вона наповнює життя оптимістичним змістом.

Основними обрядами сімейного циклу є: родильні, весільні та поховально-поминальні.

Родильні обряди, що супроводжують народження дитини та її прилучення до свого роду, поділяються на чотири основних моменти: власне народження, очищення матері, прийняття новонародженого до роду і громади, соціалізація дитини. Це проявляється через послідовний ряд взаємопов'язаних обрядів: народин, очищення, ім'янаречення, обрання кумів, хрестин, похрестин, пострижин. І хоча дитина в цих обрядах виступає пасивним членом, на яку спрямована дія, у контексті нашого дослідження ми відносимо їх до початкового етапу первинної соціалізації.

Діти беруть активну участь в деяких обрядах та ритуалах родинного характеру, зокрема у весіллі. У радянські часи воно зазнало великих змін. Давні традиції з часом відмерли, але деякі збереглися і в такому вигляді дійшли до нас.

Обряд весілля і сьогодні має властивість змінюватися і оновлюватися. Весільний обряд 1950-х рр. ще тяжіє до традиційного. Основними складовими частинами його були: придане, сватання, оглядини, заручини, гільце, коровай і, власне весілля, а весілля ХХІ ст. має значно менше складових.

Що стосується дівич-вечора, то це обряд відокремлення наречених від несімейної молоді. Він відбувався ввечері і мав ще назву "головиця". Сходилися дружки, приносили барвінок і сідали навколо столу плести вінок

молодій, після прикрашали гільце, співали пісень, таким чином прощались з дівочтвом.

Загалом передвесільні звичаї були спрямовані на знайомство сімей хлопця та дівчини, а також на прощання молодих людей з дівочтвом та парубкуванням.

Власне весільний обряд розпочинався із записин на весілля, хоча приготування до самого весілля розпочиналося задовго до того: так, наперед обов'язково складався список гостей, обирали, кого запросити в коровайниці, перш за все керувалися принципом, щоб жінки були щасливими в шлюбі, одружені один раз, потім ті жінки, що пекли коровай, та їх чоловіки виконували роль сватів (ті, хто припрошував гостей за столом). Як правило, молода разом із старшою дружкою ще в п'ятницю ходили по селі, запрошуючи дівчат та дітей до себе за дружок. Нині кількість дружок не обмежується. Раніше вірили, що їх повинно бути парне число, а в с. Круподеринцях Погребищенського району запрошували тільки семеро, і ні в якому разі більше. Молодий просив лише з боярином.

Записини на весілля відбувалися в суботу. Зранку до дому молодої сходилися усі запрошені дружки, вони допомагали молодій нарядитися, одягалася молода, як правило, у вишиту сорочку, на голову їй одягали вінок, прикрашали також стрічками. Як усі прибирання скінчалися, дружки просили в батьків молодої благословення іти на село: "Благослови, Боже, і отець і мати, своєму дитяті на весілля пригласити". Їм відповідали: "Хай Бог благословить". Так повторювали три рази. І лише потім молода з дружками мала право іти на село. При цьому співали:

На село, Олесю, на село,
щоб тебе сонечко обняло,
місяць дорогу просвітив,
молодий Микола не розлюбив.

Дружки брали з собою повні хустки калачів і роздавали тим, кого запрошували на весілля. Ішли вони, за звичаєм, центральною дорогою,

звертати з дороги чи скорочувати шлях їм суворо заборонялося, аргументуючи це тим, що сімейне життя може не скластися. Запрошувати людину на вулиці заборонялося, обов'язково потрібно зайти в хату, на стіл клали калача і говорили: “Просили батько, мати і я прошу до нас на хліб, на сіль і на весілля”. Запрошення приймали, розламували калач на двоє, щоб молоді довго в парі жили, і не старіли. Під час запросин на весілля окремо просять, окрім дорослих, дітей: “Добрий день, просили батько, мати, і я прошу на хліб, на сіль, на весілля, а тебе (до хлопчика) за “буярина”, а тебе (до дівчинки) за “дружку”²⁹², що підтверджує їх активну участь у весільному обяді. Разом з тим, дружки, що йшли з молодою, мали співати. Зокрема нам вдалося зафіксувати такі зразки “запрошувальних пісень” в с. Круподеринці, с. Павлівка Погребищенського району, с. Сосонка, с. Сальник, с. Стадниця Вінницького району:

Носимо калачі, ми носимо,
на весілля просимо,
і ще будемо носити, бо ще є кого просити.

Рубайте калину,
встеляйте долину
догори гіллячками,
бо йде Галя з дружечками.

Молодий з боярами також ходив з калачами по селу і запрошував свій рід.

Після запросин на весілля і в домі молодої, і в домі молодого молодь прикрашала весільне деревце – гільце. Гільцем слугувала верхівка вишні, або ялини. Як правило, прикрашали його калиною, барвінком, стружками.

²⁹² Щербань С. Весілля у селі Краснопілка на Уманщині // Українська родина: родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел. К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2000. С. 178.

Обов'язково на вершечок гільця чіпляли дві великі квітки і колоски, що символізували життя в парі та багатство. Цю центральну квітку молода повинна була сама повісити, але перед тим потрібно було попросити благословення у “пана старости”. У деяких районах її чіпляла старша коровайниця або сваха. Також, важливим є той факт, що ні молодий, ні молода не мала права прикрашати свого гільця, щоб не втратити власного щастя.

Прибравши своє гільце, молода чекала приходу молодого. Ввечері молодий з боярами та світилками ішов викупляти свою майбутню дружину, а також місце за столом біля неї. Процес викупу відбувався таким чином: як приходив молодий, старший брат або дружки намагалися сховати молоду і показували лише тоді, коли отримували від нього гроші, які молодий на вимоги дружби та дружок клав на тарілку. Отримавши вдосталь грошей, “торги” припинялися і молодий отримував право сісти поруч з молодою. Після цього в обов'язки входило розплітання коси майбутньої дружини. При цьому свахи співали різних пісень. Отримавши благословення, молода виходила в центр, щоб сісти на стілець, на якому була подушка. Молодий знімав їй вінок, в якому вона ходила запрошувати на весілля і розплітав косу. Тоді молода встає, а дружки наввипередки намагаються зайняти місце, яка з дівчат буде першою, та і вийде першою заміж²⁹³.

На цьому перший день весілля завершувався, молодий зі своїм поїздом повертався додому.

Неділя розпочиналася з того, що в домі молодої дружки допомагали нареченій та готувалися до зустрічі молодого. А в домі молодого батьки виряджали його до майбутньої дружини, благословляючи хлібом та іконою. Після цього молодий зі своїм поїздом відправлявся до дому молодої. Коли весільні входили до хати, починалися торги за молоду. Брат не віддавав її, вимагав плати. Коли він, нарешті, доходив з молодим згоди, мусив віддавати сестру молодому.

²⁹³ Борисенко В. К. Вказана праця. С. 217-228.

Молоді мінялися калачами. Лише після цього бояри молодого діставали дозвіл увійти до хати. Іноді відбувалася гра-шукання молодої, якій староста повинен був вручити калач молодого. Траплялося, що старості намагалися підсунути “фальшиву молоду”, але він мусив з честю вийти з цієї халепи.

Наречену, яка сиділа на подушці, бояри пробували підвести, але вона не вставала. Тоді підходив молодий, подавав їй руку і підводив.

Коли наречені чіпляли одне одному весільні букети, дружки наввипередки намагалися сісти на подушку, де перед цим сиділа дівчина-молада, бо це, за повір'ям, віщувало швидкий заміж. Всім хлопцям та дівчатам також прикріплюють до костюмів “букети”, почесним свідкам пов'язують стрічки. Після цього молода танцювала з кожною своєю дружкою, обдаровувала їх стрічками.

Наступну участь дітей та молоді зустрічаємо в ловінні букета для дівчат і підв'язки для хлопців. Цей ритуал зустрічається з 90-х років на території Вінниччини, який запозичений з міської культури. Ці впливи зустрічаємо ще й в тому, що маленьких дівчаток одягають у бальні плаття. Вони несуть фату нареченій, під час першого подружнього танцю, посипають наречених пелюстками квітів.

У сучасних умовах весільний обряд вінничан трансформувався з значними втратами. Зустрічаються нові тенденції не лише в структурі обряду, а й в атрибутиці та фольклорних матеріалах. Зокрема обряд запросин полягає у тому, що передають листівку, телефонують по телефону. Ще до 90-х рр. можна було зустріти на вулиці села молоду з дружками в традиційному українському одязі. Зникає обряд розплітання коси, обрядова весільна пісня.

Поховально-поминальні ритуали спрямовувалися як на забезпечення незворотного переходу душі небіжчика у світ предків, так і на охорону живих від шкідливого впливу духу померлого. Адже смерть означала відторгнення од тіла як душі, так і духу. Але якщо душа назавжди покидала

тіло, то дух за певних умов міг повернутися до нього або просто на землю, що вважалося неприродним.

Ці обряди склалися з похорону та поминок. Діти фігурують у поховально-поминальній звичаєво-обрядовій культурі.

Зокрема, коли провадили померлого на цвинтар, двоє малих дітей йшли попереду похоронної процесії і кидали на дорогу квіти, гілочки ялини з хустки, зв'язаної з обох боків²⁹⁴. Цей звичай зберігається до нашого часу. Вважалося, що це вони померлому встеляють дорогу та пам'ять про них буде вічна.

Їх постійно щедро обдаровували після причастя, на храмове свято, на перший день Великодня, на поминальну неділю через тиждень після Великодня, у “клечану суботу” перед Трійцею.

Коли помирала неодружена дівчина, їй влаштовували так зване “похоронне весілля”. Соснову (дубову) труну оббивали чорним крамом, поверх якого застеляли білий перкаль, порізаний знизу на “зубчики”. Дно домовини застеляли стружками, а подушку набивали пахучим зіллям. Небіжчицю вбирали в білий шлюбний одяг. На голову дівчата покладали віночок з лентами, волосся розплітали, а з лівого боку чіпляли квіточку. Дівчата-підлітки, йдучи попереду процесії, устеляли дорогу квітами, а юнаки супроводжували хід з вінками. Як символ нешлюбності в труну клали перстень і хустину (юнакові люльку, кашкет, шапку – “щоб мав що на тім світі закурити та носити”, пляшку з горілкою та гроші – “щоб було чим відкупитися під час весільного обряду”)²⁹⁵. У традиційній духовній культурі подолян, як і населення інших регіонів, стійко побутувало уявлення про те, що смерть людини є лише її переходом з одного світу в інший. Тому й у віруваннях поховального обряду бачимо, що в труно покладали різні речі, які були спрямовані на забезпечення покійнику основних умов існування в потайбічному світі.

²⁹⁴ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 71. Арк.2.

²⁹⁵ Там само.

Труну несли шестеро молодих хлопців в чорному одязі з жовтими та чорними лентами, перев'язані як свати на весіллі, вишитими рушниками. На подвір'ї покійницю обсипали житом, що стояло три дні на столі в тарілці – “щоб дух не повертався до хати”.

За труною четверо дівчат несуть віко, покрите килимом, на ньому лежить вінок і коровай (якщо помер хлопець, то тримають на рушнику). Короваєм обдаровують присутніх, як на весіллі, коли повертаються додому на поминальний обід²⁹⁶.

Отже, на семантичному рівні обрядів використовувались такі якості дитячо-підліткової групи як ритуальна “чистота” (незріла енергія). Обрядові функції дітей та підлітків мали застосування в обрядах, пов'язаних з магією очищення, стимуляції та оберегу, тобто виявляли опосередкований зв'язок з обрядами родючості та репродуктивного характеру.

На сьогодні більшість родин святкують день народження дітей. Показовим є той факт, що відзначають його і старші жителі, хоча в молодості вони цього не робили. Як урочисті сімейні дати відзначаються вступ дитини до школи, День янгола тощо. Традиційна культура враховує засади світської, зокрема щодо віку отримання паспорта.

Таким чином, в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. структура традиційних дитячих ініціацій дещо модифікувалась у бік спрощення: зникли деякі її елементи та втрачено їх символічне навантаження, що спричинило умовний характер побутування, ініціаційний вік став молодшим та з'явилися нові форми ініціацій.

В контексті календарної обрядовості найчастіше дотримуються обрядів в сільській місцевості. Найбільша участь дітей спостерігається в Різдвяно-новорічних святах (Святий вечір, Різдво, Маланки, Василя), оскільки світ дітей уособлював справжню картину невинності, завдяки своїй

²⁹⁶ РФ ВДПУ, ф.1, оп. 12, спр. 5. Арк.15.

природній і спонтанній однорідності, миролюбності, відсутності недобрих намірів і роздумів.

Незважаючи на утиски радянської влади, ці свята все ж найбільше збереглися, оскільки є найголовнішими в системі християнських дат та форма їх святкування має переважно родинний характер. За незалежної України свята відроджуються через різнорівневі навчально-освітні заклади та культосвітні установи, ЗМІ.

Водночас спостерігаємо суттєве зменшення саме активної обрядової ролі дітей через те, що зміст свята втрачає основні складові традиційної культури, відбувається відчуження від землі, тому й зникає необхідність у обрядах. Ці обряди стають простою процедурою, втрачають своє обрядово-ритуальне навантаження, ще й тому, що цим займаються світські професійні служби.

На Вінниччині, через уникнення традиційних привітань, пісенного супроводу, атрибутики помітно збідніли родинно-побутові та календарні свята та події, а також символічна участь у них дітей до підліткового віку. Це пов'язано з тим, що в другій половині ХХ ст. традиційні форми ритуалів народин, весільних та поховальних обрядів продовжують своє функціонування в збіднених та модифікованих радянською системою формах. За нашими спостереженнями, найчастіше можна бачити дитячу участь (хоча й у дуже спрощеному вигляді) у передвесільному та власне весільному циклах (викуп братом нареченої сестри, участь у розплітанні коси, вбирання гільця).

Незважаючи на трансформацію побутово-господарської сфери впродовж ХХ ст., втрату значимих складових родинної та календарної обрядовості (йдеться про формування загально радянської спільноти без етнічних ознак та уніфікацію, а тепер і глобалізацію культури), деконструктивні процеси, що призвели до руйнації процесів самовідтворення етнічної культури, діти продовжують залишатися й на початку ХХІ ст. основною ланкою збереження, примноження та передачі етнічної історії, кращих надбань

матеріальної та духовної культури, активними учасниками етногенезу.

Питання для самокροлю

1. Що таке родильна обрядовість?
2. На які етапи поділяються обряди, пов'язані з народженням дитини?
3. Поясніть гуманістичний зміст ставлення до новонародженої дитини в традиційній українській сім'ї?
4. Яке ставлення нині до обрядів, пов'язаних із народженням дитини?
5. Охарактеризуйте особливості організації життя, традиційні види трудової та побутової діяльності дітей.
6. Чим сучасна соціалізація дітей і підлітків відрізняється від „традиційної”?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Боряк О. О. Україна : етнокультурна мозаїка. К. : Либідь, 2006. 328 с.
2. Варяниця Л. О. Дитяча субкультура як фактор соціалізації молодшого школяра в навчально-виховному процесі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. К. 2006. 235 арк.
3. Гриців Т., Батрин В. Українська система виховання на засадах народної педагогіки. Чернівці: Народознав.-просвітн. Центр «Факел Марії», 2013. 263 с.
4. Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1907 р. К. : Інтелектуальна книга, 2017. Ч.1.-199 с; Ч.2.-196 с.
5. Кіт Г., Тарасенко Г. Українська народна педагогіка. Вінниця: Едельвейс і К, 2008. 301 с.
6. Маєрчик М. Ритуал і тіло : структурно-семантичний аналіз обрядів українського родинного циклу К. : «Часопис «Критика»», 2011. – 327 с.
7. Народна культура українців : життєвий цикл людини : іст.-етнолог. дослідж. : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. К. : Дуліби, 2016. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. 400 с.
8. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. К. : Т-во «Знання» України, 1991. 48 с.

Додаткова

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире // Вопросы психологии. 2002. № 1. С. 3-16.
2. Ариес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург, 1999. 249 с.
3. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу : на матеріалах святково-обрядової культури українців : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Унісерв, 2000. 191 с.
4. Гаврилюк Н. Звичаї допологового періоду // Українська родина: родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел. К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. С. 69-70.
5. Добренев В. И. Этнография детства // Добренев В. И. Социальная антропология : учебник. М. : ИНФРА-М, 2005. С. 117-121.
6. Жмуд Н. В. Дитина як архетип етнічної культури українців // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2008. Вип. 13. с. 297-302.
7. Забловський А. Соціалізація дитини в традиційній культурі українців ХІХ – поч. ХХ століть: ритуально-аритуальні аспекти // Вісн. Київ.

- ун-ту ім. Т. Шевченка. К., 2004. Вип. 74-76. с. 76-80; Вип. 75. с. 74-76.
8. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. К. : Держтрест "Київ-Друк", 1929. 179 с.
 9. Зогович С. Ознаки деяких дитячих ігор із Македонії та їхня збереженість із минулого й // НТЕ. 2009. № 3. С. 57-67.
 10. Кардинер А. Психологические границы общества: (Главы из книги) // Культурология. Дайджест : Аналитическая информация. 2005. №1. С. 40-92.
 11. Мид М. Культура и мир детства. М. : Наука, 1998. 429 с.
 12. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. СПб. : Питер, 1999. 288 с.
 13. Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны Зарубежной Европы. М., 1999.
 14. Эриксон Э. Детство и общество. СПб. : ООО «Речь», 2000. 416 с.

Інформаційні ресурси

1. Носко И.В. Детство как психосоциокультурный феномен [Электронный ресурс] // Режим доступа URL: <<http://spf.kemsu.ru/portal/sr2004/3.2htm>>
2. Семиотика детства // Новое литературное обозрение. – 2002. – № 58 / Журнальный зал. Электронная библиотека современных литературных журналов России. // Режим доступа URL: <<http://www.magazines.russ/nlo>>
3. Абраменкова В. В. Дети-пророки: социогенетический анализ представлений об опасности в детской субкультуре [Электронный ресурс] / В. В. Абраменкова // Режим доступа: <http://www.ditya.ru/index.php?module=static&page=63>